

سالنامو

رجسٽريشن نمبر: SC-۳۲۶

ٽماهي

سنڌي ٻولي

حيدرآباد سنڌ

سنڌي ٻوليءَ جو اختيار ادارو حيدرآباد سنڌ

سنڌي ٻولي

حيدرآباد - سنڌ

نگران :

ڊاڪٽر نبي بخش قاضي، چيئرمين

چيف ايڊيٽر:

اله بخش شاه بخاري - سيڪريٽري

ايڊيٽر:

امين لغاري (اشاعتي نگران)

مددگار:

فيض محمد سڪندري پتافي
(ڪاتب)ڪمپوزنگ ۽ سيننگ:
سجاوت علي جتوئي

ملمه 15 روپيا

جنوري ۱۹۹۵ع - جنوري ۱۹۹۶ع

سالنامو

سٽاء

صفحو

- سنڌي ٻولي سنڌيڪار: برڪت علي ابڙو ۶
- سنڌي ٻولي تاريخ جي روشني ۾ ميرزا كاظم رضا بيگ ۳۰
- ٻارڙو ۽ سنڌي ٻولي مگريو محمد پربل بيدار ۵۶
- ٻولي ۽ ٻار مهيسر امان الله خطاط ۶۳
- ٻوليءَ جي رٿابنديءَ جا قسم سڪندر علي ساجن ميرائي ۶۸
- شاهه جي ٿري لغات پريتمر پيا سي ۷۳
- سنڌي ٻوليءَ جي اوجر لاءِ اڀاءُ عمر الدين بيدار ۱۰۰
- اداري طرفان ڇپايل ڪتاب جي پڌرائي ۱۰۷

پاران ايم ايڇ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.

هي مخزن سنڌي ٻوليءَ جي بااختيار اداري جي ڪمپيوٽر تي ڪمپوز ٿيو ۽ اداري پاران اشاعتي نگران امين لغاري ميسرس آزاد ڪميونيڪيشن ڪراچي مان ڇپرائي پڌرو ڪيو.

بسمه تعالي

معذرت:

دير ٿي وئي. ڪجهه قاعدن ۽ ڪوٽيشنس (Quotations) جي پابندي، ڪجهه انتظامي اوثائون، سنڌي ٻوليءَ جي مخزن وقت تي شايع ٿي نه سگهي، ان لاءِ معافي طلب آهيون.

سنڌي ٻوليءَ تي تحقيقي مضمون لکيا ويا آهن - هيءَ مخزن ٻوليءَ جي عالمن ۽ محققن جي مقالن ۽ مضمونن جو مجموعو آهي. سندن خيالات ۽ ڪوجنا ڪي ٻوليءَ ۾ ظاهر ڪرڻ جو هڪ موقعو آهي. اسانجو سندن رايي ۽ تحقيقي نتيجن سان هم خيال هجڻ ضروري ناهي. ڀل ته ٻيا ڪي علم جي راهه جا پانڊيٽڙا هن ڏس ۾ وڪ وڌائين، مضمونن ۽ مقالن جي نُڪتن تي روشني وجهن يا تنقيد ڪن. ٻوليءَ ۽ ادب ڪنهن هڪ فرد جو خاص ورثو ناهي، جو جاکوڙ ڪندو، سمجهه ۽ صلاح سان سوجهيندو، تنهن کي سچ پکيءَ پوندو. دير ٿي وئي، ان ڪري: يارُ زندهه، صحبت باقي.

ڊاڪٽر نبي بخش قاضي

چيئرمين

اداري جا بنيادي مقصد

”سنڌي ٻولي“ جو هي شمارو نئين جوڙجڪ سان اوهان جي هٿن ۾ آهي، شروع ۾ يعني ۹۲ع کان خبرنامو ڪڍيو ويندو هو، جنهن کي بعد ۾ (۱۹۹۴ع) تحقيقي رسالي ۾ تبديل ڪيو ويو. هن وقت هن رسالي جي سائيز گهٽائي وئي آهي ۽ هاڻ ايندڙ شمارا انهي سائيز ۾ نڪرندا.

هن دور ۾ ڪو به تحقيقي رسالو ڪڍڻ محنت طلب ڪم آهي، هي ادارو پنهنجي وسيلن ۽ محدود عملي سان هي ڪم پورو ڪري رهيو آهي، اهوئي سبب آهي جو هن شماري نڪرڻ ۾ وڌيڪ وقت لڳو آهي. ڪن عالمن هن رسالي لاءِ پنهنجا مقالا موڪليا آهن، جيڪي نمبروار ڇپبا رهندا ۽ اميد ته ٻيا عالم پڻ ٻوليءَ جي جديد تحقيق تي پنهنجا مقالا ۽ مضمون موڪليندا.

”سنڌي ٻوليءَ جي بااختيار اداري“ جي سربراھ جي تبديلي بعد ڪي نوان ڪم شروع ڪيا ويا آهن. جنهن ۾ اداري جي بنيادي مقصدن:

۱. سنڌي ٻوليءَ جي سکيا

۲. سنڌي ٻوليءَ جو فروغ

۳. ۽ سنڌي ٻوليءَ جو استعمال

تي خاص ڌيان ڏنو پيو وڃي، غير مادري زبان وارن لاءِ ڪراچي ۾ سنڌي ڪلاسن جو آغاز ٿي رهيو آهي. انتظامي ۽ اشاعتي معاملن کي وقتائتو منهن ڏيڻ لاءِ ڪراچي ۾ شيخ سلطان ترست بلڊنگ نمبر ۱ ۾ اداري جي ”ڪئمپ آفيس“ قائم ڪئي وئي آهي، هن سان ڪراچيءَ جي سنڌي عالمن سان رابطي ۾ پڻ سهوليت ٿيندي.

هن اداري طرفان ”سنڌي ٻوليءَ جي استعمال“ يعني دفترتي استعمال لاءِ خاص قدم کنيا پيا وڃن. وزير اعليٰ عاليجناب سيد عبدالله شاهه اهڙيون هدايتون اداري جي پيڙهه جي پٿر رکڻ واري تقريبن فيبروري ۱۹۹۴ تي ڏني چڪا آهن ۽ سرڪار طرفان نوٽيفڪيشن پڻ جاري ڪيو ويو آهي. ان ڪم جي پوئواري ڪرڻ ۽ گهربل دفترتي مواد مهيا ڪرڻ لاءِ اداري طرفان هڪ رٿا جوڙي وئي آهي. پهرين مرحلي تي سنڌ سرڪار جا قاعدا ۽ قانون وغيره سنڌي ۾ ترجمو ڪيا ويندا، جيئن عام سنڌي پڙهيل به قانون سولائي سان سمجهي سگهن.

اسان سمجهون ٿا ته عوام کي هن اداري مان ڪافي اميدون آهن، اداري جو چيئرمين ڊاڪٽر نبي بخش قاضي سنڌ جي عالمن سان ذاتي طور رابطي ۾ آهي. ڪافي تجويزون به آيون آهن، جن تي وقت ۽ وسيلن آهر ڪم ٿيندو. اداري جي هر ممڪن ڪوشش رهندي ته سنڌ اسيمبلي طرفان پاس ڪيل مقصدن تي پختگي سان عمل ٿئي.

(امين لغاري)

اردو دائرۃ معارف اسلامي لاهور
۾ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو
مقالو:

سنڌي ٻولي

سنڌيڪار:

پروفيسر

برڪت علي ابڙو ڪرپي

(الف) سنڌي زبان: قديم زماني کان سنڌ صوبي جي زبان سنڌي آهي، جيڪا صوبي کان ٻاهر بلوچستان جي ضلعن لس ٻيلي، ڪچي ۽ سبي، پنجاب جي ضلعي رحيم يار خان جي اڪثر باشندن جي زبان آهي ۽ ڀارت جي علائقي ڪڇ ۾ به اڪثريت جي زبان سنڌي آهي، جيڪا مقامي ڪچي لب ۽ لهجي ۾ ڳالهائي وڃي ٿي.

ان زبان سنڌونديءَ جي ڏاکڻين وادي سنڌ ۾ جنم ورتو ۽ سنڌي سڏايو، سنڌ ننڍي کنڊ جي ٻين علائقن جي ڀيٽ ۾ هي هڪ ٻاهريون علائقو آهي ۽ انهي ئي مناسبت سان ننڍي کنڊ جي ٻين اندروني يا داخلي زبانن جي مقابلي ۾ سنڌيءَ جو ڳائڻو ”بيروني زبانن“ ۾ ٿئي ٿو، اهو ورهاڱو لساني اصولن تي ٻڌل ڪونهي، پر رڳو جاگرافيائي آهي.

تاريخ کان اڳ وارو زمانو: سنڌو ماثر جي ثقافتي مرڪز موئن جي دڙي جي پنهنجي هڪ ترقي ڪيل زبان هئي جنهن کي صوري (شڪلين جي) خط ۾ لکيو ويندو هو، موئن جي دڙي مان جيڪي مهرون لڌيون آهن انهن مان اندازو ٿئي ٿو ته هي صوري خط اٽڪل ۴۷۴ علامتن ۽ ۶۳ عددن تي ٻڌل آهي (احمد حسن داني Indian Palaeography) اهڙيون مهرون موئن جي دڙي جي تهذيبي خطي کان ٻاهر ڪجهه ڀارتي علائقن ۽ عراق جي کنڊرن مان به لڌيون ويون آهن، جيستائين هي خط پڙهيو نٿو وڃي سنڌ جي ان قديم زبان بابت ڪا به راءِ قائم ڪرڻ ڏکي آهي، البت ان سلسلي ۾ جيڪي مفروضا (گمان) سامهون آيا آهن اهي هي آهن:

پهريون ته ”دجله“ فرات ۽ سنڌ جون تهذيبون پاڙيسري هيون ۽ انهن دريائي تمدنن ۾ جيڪڏهن ڪو رشتو موجود هو ته موئن جي دڙي جي قديم زبان ۽ سميري ۽ بابلي زبانن ۾ به هڪ رشتو هئڻ گهرجي. سمير ۽ بابل ۾ لذل ڪجهه لکتن کي پڙهي ويو آهي. انهن ۾ هڪ لفظ ”ادا“، ”دادا“ جي معنيٰ ۾ ملي ٿو. هن وقت لفظ ”ادا“ رڳو سنڌي زبان ۾ رائج آهي ۽ ”پاءُ“ جي معنيٰ ۾ اچي ٿو. ٿي سگهي ٿو ته موئن جي دڙي، سمير ۽ بابل جون قديم زبانون ڪنهن هڪ (سامي؟) سلسلي سان ڳنڍيل هجن.

ٻيو مفروضو (گمان) هي آهي ته موئن جي دڙي جي تهذيب هڪ آريائي تهذيب کان اڳ جي تهذيب آهي، ان ڪري اها دراوڙي تهذيب ئي ٿي سگهي ٿي. ان بنياد تي موئن جي دڙي جي قديم زبان به ”دراوڙي“ هئڻ گهرجي. آرين جي آمد (۱۵۰۰ - ۱۲۰۰ ق-م) کان پهرين (پاڪستاني) خطن ۾ منڊا ۽ دراوڙي زبانن جو رابطو هئڻ ممڪن ٿو لڳي ۽ سنڌ سان لاڳو علائقي ۾ دراوڙي سلسلي جي زبان بروهيءَ جي موجودگي مان ان جي تائيد ٿئي ٿي. ان مفروضي (گمان) جي بنياد تي چئي سگهجي ٿو ته آريائي دور کان اڳ ۾ سنڌ ۾ يا ته ڪا دراوڙي زبان رائج هئي يا سنڌ جي پنهنجي مقامي زبان يا زبانون هيون. جن تي پاڙيسري دراوڙي زبانن جا اثر پيا هوندا. ان جي بنياد تي جارج شرت ۱۸۷۸ع ۾ موجوده سنڌي زبان ۾ دراوڙي عنصر جي ڳولا ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ هڪ مقالو لکيو. ان مقالي ۾ يا ڪجهه ٻين لکڻين ۾ جيڪي دليل ڏنا ويا آهن اهي ايترا مضبوط ڪونهن جو انهن جي بنياد تي دراوڙي لغت جي سرمايي کي موجوده سنڌي زبان جو بنياد قرار ڏنو وڃي، البت ٻين پاڙيسري زبانن وانگيان سنڌيءَ ۾ به دراوڙي لفظ ملن ٿا، جيڪي قديم دور جي لساني رشتن جو يادگار آهن.

ٽيون مفروضو (گمان) جنهن کي گذريل صدي ۾ مغربي مصنفن هوا ڏني، هي هو ته ننڍي کنڊ هند جي ٻين زبانن وانگيان سنڌي به

سنسڪرت مان نڪتل آهي. ان کان پوءِ سينارت (Senart)، پيشل (Pischel) ۽ ٻين محققن ان نظريي جي ترديد ڪئي ۽ علمي طور تي ثابت ڪيو ته، نه ته سنسڪرت ملڪ جي عوامي پراڪرتن جو منڍ هئي، نه ننڍي کنڊ جون موجوده عوامي ٻوليون سنسڪرت مان ڪنيل آهن. سنسڪرت، پراڪرت ۽ اپ پرنش سلسلي سان لاڳاپيل هڪ نظريي سارو موجوده سنڌي زبان کي وراڇڊ اپ پرنش مان ڪنيل مڃيو ويو آهي. هي نظريو وضاحت جوڳو آهي. سنسڪرت سان ماڻهيءَ جو معيار قرار ڏيندي اپ پرنش ان زبان کي چيو ويو آهي جيڪا قتل هجي. وراڇڊ اپ پرنش ان زبان کي چيو ويو آهي جيڪا حد کان وڌيڪ قتل هجي.

ننڍي کنڊ جي ٻين رائج زبانن جي مقابلي ۾ سنڌي زبان ڇاڪاڻ ته وڌيڪ قتل هئي، ان ڪري ان کي اپ پرنش مان ڪنيل سمجهيو ويو. پراڪرت ويا ڪرڻ جي مصنف مان ڪنڊيم ڪوينڊر چيو آهي ته سنڌو ديش جي زبان وراڇڊ کان به وڌيڪ قتل آهي. مارڪنڊيم، اپ پرنش رجا تي قسم بيان ڪيا آهن. (۱) ناگر، جيڪا سڀ کان وڏاهر آهي (۲) ناگر مان نڪتل وراڇڊ جنهن سنڌ ديس ۾ جنم ورتو (سنڌهو ديش - بهوو وراڇڊ اپ پرنشيم)؛ ۽ (۳) آپ ناگر، جيڪا ناگر ۽ وراڇڊ جي ميلاپ مان پيدا ٿي.

مختلف مؤلفن آپ پرنش جي ساراهه مختلف طريقن سان ڪئي آهي، جن ۾ وڏو تضاد ملي ٿو. اپ پرنش انهن علائقائي زبانن جي هڪ ارتقائي منزل سان تعبير ڪري ٿو سگهجي جيڪي ماڻهيءَ جي اعتبار کان سنسڪرت کان پري هيون. اهي اصل ۾ عوامي ٻوليون هيون جن جو منڍ سنسڪرت نه پر اوائلي پراڪرت (Proto-Prakrt) يا ويدي پاشيا (Vedic language) هئي. ڇو ته اپ پرنش ۽ ويدي پاشيا جي خصوصيتن ۾ نسبت لڳي ٿي. (Pischel Comparative grammar) ان ڪري اهڙي شڪ جي لاءِ جاءِ ٿي اتي پوي ته اپ پرنش رائج ٿيل عوامي

زبانن جو منڍ آهي.

سنڌي زبان مقامي سرزمين ۽ ماحول جي پيداوار هئي. سنڌ جو علائقو سنسڪرت جي عمل جي دائري کان پري هو. ان ڪري سنسڪرت سان سنڌيءَ جي ماڻهي ناممڪن هئي. سنڌيءَ جي لساني خمير ۾ پهرين منڍا ۽ دراوڙي لفظ ۽ پوءِ قديم ترڪي ۽ ايراني زبانن جا لفظ داخل ٿيا. انهن سببن جي بنياد تي سنسڪرت سان ماڻهيءَ جي معيار جو لحاظ رکڻ وارن نحوين (جملن جوڙڻ جي جاڻن) کي سنڌيءَ ۾ وڏو ڦيٽاڙو نظر آيو، جيڪو حقيقت ۾ ان جي پنهنجي لساني خمير جي واڌ ويجهه هئي.

مارڪنڊيہ ڪوينڊر پنهنجي ڪتاب ”پراڪرت سروسو“ سنڌ کان هزارين ميل ڏور اڙيسه ۾ لکي، ان ڪري سنڌي بابت ان جي ڄاڻ يقيني درجي جي ڪانه هئي. ٻيو هي ته مارڪنڊيہ پنهنجو ڪتاب پنڊرهين صدي جي آخري اڌ ۾ يا ان کان به هڪ سئو سال پوءِ لکيو. ان دؤر جا مستند سنڌي شعر موجود آهن، جيڪي رائج معياري سنڌي جي مطابق آهن ۽ جن ۾ اپ پرنش جي خصوصيت جي ڪابه علامت نظر ڪانه ٿي اچي.

هت آيل آثار قديمه ۽ تاريخي پس منظر جي روشنيءَ ۾ هي چئي ٿو سگهجي ته موهن جو دڙو تهذيب جي تباهيءَ سان ان تهذيب جي علمي زبان به ختم ٿي وئي. ان کان پوءِ جي دور ۾ مقامي قبائلي ٻوليون باقي بچيون. جن ۾ پاڙيسري دراوڙي زبانن جا لفظ رائج ٿيڻ لڳا. مثال عرت ايلاجي، ڪوتمير، ڪانجهي (ٽهڪيل چانورن جو پاڻي، رائي ۽ ٻين مصالحن سان ٺهيل رس) ڪڙهي. چاڏي (ماتي)، ڪاٻاڙو (ناريل جي تارن مان ٺاهيل رسو) ڪڏي (ننڍو ڪمرو) هنڀي، (نيرلڙ پاڻي) نيرو (نيلو) منڊي (مندري) موتي، گند (= گندم - خوشبوءِ) آرس (آلس ۽ سستي) ورلو (ڪڏهن ڪڏهن) تنگڻ، سنگ (چونگي محصول) مٺهه وغيره لفظ، جيڪي سنڌي ۽ پاڙيسري زبانن ۾ ملن ٿا، اصل ۾ دراوڙي

زيانن جا آهن.

سنڌو نديءَ جي اترين وادين ۾ آريائي قبيلن جي اچڻ سان هند آريائي لفظ به سنڌ جي ٻولين ۾ شامل ٿيڻ لڳا. داريوش اول (۵۲۰ کان ۵۱۵ ق - م) سڪندر اعظم (۳۲۵-۳۲۶ ق - م) ۽ ان کان پوءِ وچ ايشيا جي ترڪي نسل قومن جي فتحن سان ايراني، يوناني ۽ ترڪي زبانن جا لفظ سنڌ جي ٻولين جو جز بنيا، هڪ صدي قبل مسيح يا ان کان اڳ، سنڌ ۾ ماڻهن ٻڌمت کي پنهنجو ڪرڻ شروع ڪيو. پهرين صدي عيسوي ۾ جڏهن سنڌ قنڌار جي ڪوشان، فريانه واکنشڪ جي حڪمراني جي دائري ۾ داخل ٿي ته ٻڌمت جي مذهبي زبان پالي جو هتي جي زبان تي گهرو اثر پيو ۽ پالي جي وسيلي سان سنسڪرت جا لفظ ۽ مقامي ٻولين جو جز بنجي ويا ۽ سنڌ ۾ هڪ گڏيل هند آريائي لساني عنصر وڌڻ ويجهڻ لڳو. ايراني ۽ يوناني فوجن، جي يلغارن کان پوءِ سنڌو درياءَ هڪ شاهراه بنجي ويو. ان ڪري ان کان پوءِ پالي زبان سان گڏوگڏ اتر، دردستان (ڪشمير کان هنزهه) جي داردي زبانن جو اثر سنڌو درياءَ جي وچئين ۽ ڏاکڻين خطن جي ٻولين تي پيو. جنهن سنڌ جي ٻولين ۾ هند آريائي عنصر جي وڌيڪ آبياري ڪئي ۽ ملڪ جي هڪ گڏيل سنڌي زبان جي لساني تشڪيل جي لاءِ راه سڌي ٿي وئي. گريٽرس (۱۰۴) جي راءِ ۾ سنڌي ۽ درادي زبانن جي وچ ۾ هڪ واضح ۽ غير مشڪوڪ رشتو موجود آهي.

تاريخي دور: - سنڌيءَ جي لساني جوڙجڪ جو ابتدائي دور (۴۰۰ کان ۷۰۰ع).

سپاڪائي تسلط جي خاتمي تي پنجين صديءَ ۾ مقامي راءِ خاندان جي حڪومت قائم ٿي. ۶۲۲ع ۾ سنڌ تي چچ برهمڻ قبضو ڪري ورتو. ان ڪري ۷۱۱ع تائين هتي برهمڻ گهراڻي جي حڪومت رهي. مذهبي مرڪزيت ته سنڌ ۾ ٻڌمت جي نفاذ کان پهرين به موجود هئي اهائي سياسي مرڪزيت سببان مقامي قبائلي ٻولين مان هڪ

گڏيل زبان اڀرڻ لڳي. پنجين صدي عيسوي ۾ خاص طرح ايران جي بادشاهه بهرام گور (۴۳۰ تا ۴۳۸ع) جي دور کان سنڌ ۾ ساساني ايران جي وچ ۾ دوستي ۽ گهاتو سياسي ڳانڍاپو پيدا ٿيو. راڻان سنڌ (سنڌ جا راءِ) جي نالن (چڱل راءِ، ساهڙ راءِ، شاهي راءِ) مان پڌرو آهي ته اهي سما قبيلي مان هئا. انهن انهيءَ ئي دور ۾ پاڻ لاءِ ايراني سلسلي جو سرداري لقب (ڄام) اختيار ڪيو. سياسي ڳانڍاپن سان گڏ ئي سنڌ جي سرزمين ۾ فارسي زبان جو گهرو اثر پوڻ لڳو. جنهن هند آريائي عنصر مان اڀرندڙ گڏيل سنڌي زبان جي ڍانچي جي بناوت تي به اثر وڌو - فارسي لفظن کانسواءِ، فارسي ضمير، سنڌي ڳالهه ٻول جو اڻ ٿيندڙ حصو بنيا. ضمير متڪلم واحد (هن) سنڌيءَ ۾ (مان) جي شڪل ۾ رائج ٿيو. فعلن جي صيغن جي پڇاڙيءَ ۾ فارسي نظام هيٺ سنڌيءَ ۾ ضميري علامتن پويان ڳانڍاپا رائج ٿيا، مثال طور فارسي ”گفت + م“ (گفتم) ۽ سنڌي ”چي + م“ (چيم = مون چيو)، فارسي ”گفت + م + ش“ (گفتمش) ۽ سنڌي ”چي + م + س“ (چيمس = مون ان کي چيو)، لغت جي اعتبار کان اهي پويان ڳانڍاپا سنڌيءَ جا پنهنجا هئا، مگر انهن جو نظام فارسيءَ جي اثر هيٺ ترڪيب پائڻ لڳا. ان کان پوءِ عربي تعليم جي وچ ۾ عربيءَ جي ضميري ٻولين جي ڳانڍاپن جي نظام سان ان ترڪيب کي تقويت حاصل ٿي.

ان دور جي سنڌي زبان جا ڪجهه اسم خاص اسم عام ۽ اضافي ترڪيبون، فتح نامي سنڌ عرف چچ نامي جي وسيلي محفوظ رهجي ويون آهن، ان دور ۾ قبائلي نظام رائج هو، ان ڪري ڪيترن ئي قبيلن جا نالا ملن ٿا، مثال طور جت، لاکو، ڪاڪو، چند، سهتو، سما، لوهائو، ڀاتيا ۽ نڪر ۽ اهڙي ريت شخصن جا نالا مثال طور چندر، ڏهر، موڪيو (= نيڪ نام) وسايو (= آباد)، دريائن، ڍنڍن، تلائن وغيره جا نالا مثال طور مهراڻ (فارسي الاصل)، جاوالي (= پاڻيءَ واري) ساڪره، موج (فارسي) آڙل (= طاقتور) ڪُنَب (= وڏو تلاءُ)، ڍنڍ، ٻيٽ وغيره.

علائقن جا نالا : مثال طور ولهار (=چراگاهم) ساوندي يا ساوڙي (= سرسبز) جهر (= نشيبي خطو) ڪجهه اضافي ترڪيبون ملن ٿيون، مثال طور: ڍنڍ وڪر بهار (وڪر بهار جي ڍنڍ) ڪاڪا راج (=ڪاڪي قبيلي جي بستي يا راج)، ندمتي (نديءَ جي مٽي = مٺي مٽي) ڪار مٽي (= زميني شور جي مٽي = ڪاري مٽي) ٻڌ وڪو (= ٻڌ يا ٻٽ جي حفاظت ڪرڻ وارو). ان قسم جون اضافي ترڪيبون موجوده سنڌي زبان ۾ اڃا تائين رائج آهن.

لساني جوڙجڪ جي پورائي (۷۰۰ کان ۱۰۰۰ع): ۷۱۱ع سنڌ ۾ اسلامي حڪومت ۽ معاشري جي شروعات ٿي ڏاڪي به ڏاڪي عوام دين اسلام اختيار ڪيو ۽ اسلامي معاشري جا لفظ ۽ اصطلاح سنڌي ڳالهه ٻولهه جو جز بنيا. ايندڙ ٽن سون سالن تائين سنڌ هڪ وسيع اسلامي مملڪت ۽ ثقافت جي دائري ۾ شامل رهي. نئين ديني، تعليمي ۽ اقتصادي نظام ماڻهن جي اجتماعي زندگيءَ کي متاثر ڪيو. عربي تعليم جو سلسلو شروع ٿيو ۽ سنڌ وارن، عربي دائيءَ ۾ هڪ امتيازي جاءِ حاصل ڪئي، منصوره، ديبل ۽ ٻين شهرن جي اعليٰ تعليمي درسگاهن جي فارغ التحصيل محققن ۽ مصنفن اسلامي دنيا ۾ شهرت حاصل ڪئي، ڪيترن ئي عرب قبيلن هميشه جي لاءِ سنڌ ۾ سڪونت اختيار ڪري ورتي ۽ سنڌي ۽ عربي قبيلن ۾ مفاهمت ۽ پائپيءَ کي پختو ڪرڻ ۽ علمي تحقيق کي فروغ ڏيڻ جي لاءِ حڪومت پاران عربي زبان سان گڏوگڏ سنڌي زبان جي ترقي ۽ ترويج تي خاص ڌيان ڏنو ويو.

عربي النسل عالمن سنڌي ۽ ٻين پاڙيسري زبانن جو مطالعو شروع ڪيو ۽ ايتري ته مهارت حاصل ڪئي جو ۲۷۰ھ ۾ منصوره جي هڪ عالم ديسي پاشا ۾ قرآن مجيد جو ترجمو ڪيو (عجائب الهند ص ۴۴) عرب شاعر (مطيع بن اياس، علقم بن عبدالله، الفيشري وغيره) سنڌ ۾ آيا ۽ سنڌي نسل جي شاعرن (ابو عطا سنڌي، عياض سنڌي وغيره) عربي شاعريءَ ۾ هڪ خاص جاءِ والاري. گمان آهي ته سنڌ جي

حاڪمن جي وسيلي سان ئي هڪ سنڌي شاعر (۵۸۷ کان پهرين) بغداد پهتو ۽ اتي وزير يحيٰ بن خالد برمڪي يا ان جي پٽ فضل جي آڏو، ان جي ساراھ ۾ هڪ معنيٰ ڀريل سنڌي قصيدو پڙهيو ۽ انعام حاصل ڪيو. (مجمّل التواريخ والقصص، ص ۲۴۳، روضة العقلاء ص ۱۲۵).

اقتصادي شعبن ۾ سنڌ جا صراف، موسيقار، بورچي، پيلبان ۽ ٻين ڌنڌن وارا ماڻهو سنڌ کان ٻاهر اسلامي مملڪت جي مختلف صوبن ۾ پکڙجي ويا. ان ڪري ٽين صدي هجري ۾ سنڌ جا ڪاريگر پنهنجي هنر واري مهارت سببان شهر بغداد ۾ وڏي شهرت جا مالڪ هئا، انهن پنهنجي عربي دائيءَ سببان ان وقت جي بين الاقوامي ثقافت جي هر شعبي ۾ ڀرپور حصو ورتو. سنڌ ۾ آيل عربن هميشه جي لاءِ سنڌ ۾ سڪونت اختيار ڪري ورتي. انهن عربيءَ سان گڏوگڏ زندگيءَ جي هر شعبي ۾ سنڌي ۽ عربي النسل شهرين ۾ اونهي ميل ميلاپ سببان عربيءَ جو سنڌي زبان جي هر شعبي تي اثر پيو. ديني زندگيءَ ۾ دين اسلام جا ڪيترائي لفظ ۽ اصطلاح سنڌيءَ جو جز بنيا. عربي الاصل اسم خاص کان سواءِ زندگيءَ جي هر شعبي ۾ اسم عام جو وڏو ذخيرو سنڌيءَ ۾ رائج ٿيو. زراعت جي ميدان ۾ عربي لفظ (حارث) يا سنڌي لفظ ”هر“ مان (عربيءَ جي اثر هيٺ بروزن فاعل) لفظ ”هاري“ ٺهيو. ”آجر“ مان سنڌي لفظ مجبيري (يعني اهو جنهن زمين اجاري تي ورتي هجي ۽ هاريءَ جي سار سنڀال ڪري رهيو هجي) رائج ٿيو. خليفي معتصر بالله جي گورنر موسيٰ بن عمران سنڌو درياءَ تي هڪ سڪر (بند بيرج Barrage) جوڙايو ۽ شهر سڪر جو نالو انهيءَ ئي قديم سڪر جو يادگار آهي. شاخن وائرن تي پليون ٺاهيون ويون ته عربي لفظ ”فرضه“ مان سنڌي لفظ ”ڦڙ“ رائج ٿيو. اناج جي تور جي لاءِ عربي ”ڪاسه“ ۽ ”معرب“ خردار“ مان سنڌيءَ ۾ ”ڪاسو“ (۱۶ سير اناج) ۽ ”خرار“ رائج ٿيا، لوهارن جي هنرن مان عربي ”مطره“ ۽ ”سندان“ مان سنڌيءَ

۾ ”مترڪو“ ۽ ”سَنداڻ“ رائج ٿيا. جهاز رائي ۾ ميربحر (اميرالبحر)، ”زورق“ (پيڙيءَ جو هڪ قسم) ونجهم (وڻه مان معرب) سڪان (سبڪان) جهڙا لفظ سنڌيءَ ۾ آيا - واپار ۽ ”ساهمي“ (= ترازو) ڪاٻاڙو (قباله ۽ دستاويز) دلال، منيب، کڙيو يا خرچين (خرج) باقري (بقال) بجاج (بزار) ٿوم (ٿوم) بصر (بصل) وغيره لفظ رائج ٿيا.

ڍورن ۽ مال جي سلسلي جا عربي لفظ سنڌيءَ ۾ حلوان (حلوان) ۽ ننڍو بڪر، مهري (يمن جي عرب قبيلي مهره بن حيدان جي نسبت سان سواريءَ جو اٺ) ڪَميت، اٺلڪ (اٺلڪ)، نقره، ديناري (گهوڙن جو رنگ) نط (= سواريءَ جي اٺ تي چمڙي جي سونهري چادر) گاشو (غشا = سواري جي اٺ جي پاڪڙي مٿان ويڙهيل چادر) وغيره لفظ رائج ٿيا. گهريلو شين مان ”ذلو (دلو = گهڙو) دَٻڪي (طبق) تَباڪُ (طباڪ) ڪاتي (قاطع = چُرو) جا لفظ آيا.

لباس جي سلسلي ۾ رڻو (رداء = چادر) پوتي (فوطه = دوپٽو) ڳندي (عطاءِ مردانه چادر) گج (قر = ريشمي چولي)، صدري (صدر مان، هڪ قسم جي مرداڻي گنجي)، اجرڪ (ازرق، نيلي رنگ جي چادر) رائج ٿيا، انهن کان سواءِ عربي لغت جا ڪيترائي ٻيا نالا. مثال طور ”جبل“، اربع، خمير، ڪَٻَر (قبره = مينا جي قسم جو پڪي) سنڌي لغت جو جز بنجي ويا. نالن کان سواءِ سنڌي فعل، ضمير، حرف ۽ اعرابن جي عربيءَ جو اثر پيو، عربي صيغن مان سنڌي فعل ڪڍيا ويا، مثال طور دفنائڻ (= دفن ڪرڻ)، نظرڻ (= نظر ۾ رکڻ، نظر بد لڳائڻ). نيٺ (نيت ٻڌڻ) مرهڻ (رحم سان رحمڻ جنهن جي تقليب ۽ تحريف سان مرهڻ، بخشي ڇڏڻ جي معنيٰ ۾). ضربڻ (= ضرب لڳائي زخمي ڪرڻ، ٽوڙي ڇڏڻ، تنبيه ڪرڻ)، طلبڻ (= گهرڻ) ترڪڻ (= ترڪ ڪرڻ، ڇڏي ڏيڻ) وغيره وغيره. عربي فاعل جي وزن تي سنڌي لفظن مان فاعل بنيا - مثال طور: هاري (= هر هلائڻ وارو)، ماري (= مارڻ وارو)، ڪاري (ڪم ٺيڪ ڪرڻ وارو)، چاري (= سار سنڀال ڪرڻ

وارو)، ماچي (= مچي مارڻ وارو)، وغيره. ضميرن ۾ ”هو“ ۽ ”آن“ (آن، ائون)، حرفن ۾ ”لاءِ“ (ل) مثال (حرف هذا جي معنيٰ ۾، ان شاء الله جو مخفف) ”هلا“ (آلا) عربيءَ مان ڪڍيا ويا. عربي جي اکر تحزير وانگر سنڌيءَ ۾ به ”چور چور“، ”نانگ نانگ“ وغيره تحزير جي نموني تي استعمال ٿيا، عربي اعرابن جي اثر هيٺ سنڌي اعرابن جو سلسلو لڳڻ لڳو. عربيءَ وانگيان سنڌيءَ ۾ به ضمير ۽ تائيٺ ٻڌل آهي، پر ٻيا اسم عامِ معرب آهن، يعني انهن جي آخري حرف جي لکت جملي ۾ انهن جي مبتدا يا غير مبتدا هئڻ سان بدلبي. مثال طور اسم گهر جيڪڏهن مبتدا آهي ته ”ر“ تي پيش ايندو. ”گهر“ خوبصورت آهي، غير مبتدا جي حالت ۾ جڏهن لفظ ”گهر“ کان پوءِ حرف لاڳو ٿيندا ته ”ر“ تي زير ايندي مثال طور: گهرَ ڏي (گهر ڏانهن) گهرَ وٽ - جيڪڏهن اهي حرف حذف ٿيندا ته انهن جي علامت جي نموني ”ر“ جي هيٺيان زير ايندي. مثال طور: هو گهر آهي، فعل لازم جو فاعل سنڌيءَ ۾ هميشه موضوع ٿيندو ۽ فعل متعدي جو فاعل هميشه مفتوح ٿيندو، مثال طور ”احمد آيو“ ۽ ”احمد ماريو“.

هي رڳو مختصر تجزيو آهي، جنهن مان سنڌيءَ ۾ عربي جي باهمي ربط ۽ تعلق تي ڪجهه روشني پوي ٿي، اٺين صديءَ کان پهرين سنڌ ۾ قبائلي ٻولين جو سلسلو وڌيڪ مستحڪم هو، البتہ پنجين صديءَ کان انهن ٻولين ۾ هڪ مشترڪ لساني ضمير اڀرڻ ۽ اسرڻ لڳو جو هڪ عام سنڌي زبان جي فروغ جو پيش خيمو ٿيو. اٺين صديءَ جي وچ ۾ هڪ مستقل حڪومتي جوڙجڪ، ديني وحدت، تعليم ۽ ترتيب ۾ وسعت پيدا ٿيڻ سان لساني وحدت جي لاءِ اثرائتا سبب پيدا ٿيا ۽ هڪ مشترڪ عوامي زبان جي تشڪيل تيزيءَ سان ٿيڻ لڳي. عربيءَ ۽ سنڌي جي باهمي رشتي ۾ فروغ سان اٺين صدي کان وٺي ڏهين صديءَ تائين ٽن سون ورهين ۾ هڪ مشترڪ سنڌي زبان جي تشڪيل جو پورا ٿيو.

الاصطخري ڏهين صدي جي شروع ۾ ابن حوقل ڏهين صدي جي
 وسط ۾ سنڌ جي سياحت ڪئي هئي، اهي ٻئي لکن ٿا ته سنڌ (منصوره)
 ۽ ملتان جا ماڻهو عربي ۽ سنڌي ٻئي زبانون ڳالهائين ٿا، (الاصطخري ص
 ۱۰۵، ابن حوقل ص ۲۸۰) انهن ساڳئي وقت جي حوالن مان پتو ڪيو
 آهي ته ڏهين صدي ۾ عربي سان گڏوگڏ سنڌي هڪ مشترڪ ملڪي
 زبان جي صورت ۾ رائج هئي، انهن سببن کان سواءِ نسخ رسم الخط جي
 جاري ٿيڻ سان به مشترڪ سنڌي زبان کي فروغ مليو. گذريل زماني
 ۾ مختلف علائقن ۾ مختلف قبائلي ٻوليون جاري هيون، جيڪي مختلف
 رسم الخط ۾ لکيون وينديون هيون.

ڏهين صدي جي پڇاڙيءَ تائين سنڌ ۾ ڪيترائي رسم الخط جاري
 هئا. ابن النديم الفهرست (تصنيف ۳۷۷ هـ - ۹۸۷ع) ۾ لکيو آهي
 ”سنڌ وارن جون مختلف ٻوليون (لغات) ۽ مذهب آهن، اهي ڪيترن ئي
 قسمن جا رسم الخط استعمال ٿا ڪن. هڪ شخص انهن جو ملڪ ڏسي
 آيو آهي، جنهن مون سان ذڪر ڪيو ته انهن جا اٽڪل هڪ سئو رسم
 الخط آهن (ابن النديم، الفهرست، ص ۲۷) گمان آهي ته هڪ سئو جو
 تعداد ٻڌائي، خبر ڏيڻ واري وڌاءِ کان ڪم ورتو هوندو. پر ڊگهي
 عرصي کان (سنڌي-عربي) رسم الخط ٻين خطن جي جاءِ وٺي ڇڏي، ان
 ڪري ان کان اٽڪل ۴۵ سال پوءِ محقق البيروني (التحقيق مالمهند) ۾
 ٻڌايو آهي ته ان وقت سنڌ ۾ رڳو ۳ رسم الخط جاري هئا. (۱) اڀرندي
 علائقن ۾، جيڪي ڀاتيه (جيسلمير، بيڪانير) سان لاڳو هئا. آرڌ، ناگر
 (يعني ناگر مان ورتو آڏناگري) خط رائج هو ۽ (۲) ڏاکڻين سنڌ جي
 ساحلي خطي ملڪشور ۾ ملڪاري خط رائج هو ۽ (۳) خاص وچ سنڌ،
 يعني منصوره جي مرڪزي علائقي ۾ ”سيندب“ خط رائج هو (البيروني
 - ص ۱۲۵) هي ”سيندب“ يا ”سيندو“ خط عربي نسخ مان ورتل هو،
 جيڪو پوءِ سنڌي خط جي نالي سان مشهور ٿيو ۽ اڄ تائين جاري آهي.
 سنڌي زبان جو تعميري دور (۱۱۰۰ کان ۱۷۰۰ع): ڏهين

صديءَ جي پڇاڙيءَ تائين موجوده سنڌي زبان جي بنيادي ڍانچي جو پوراڻو ٿي چڪو هو ۽ سنڌي زبان جي ڳالهه ٻولھ جو دائرو سنڌ کان ملتان تائين وسيع ٿي چڪو هو، البيروني يارهين صديءَ ۾ ھندن جي ثقافت جو مطالعو ڪرڻ وقت سنسڪرت جي معياري اصطلاحن سان گڏوگڏ مقامي عوامي ٻوليءَ جي لفظن ۽ اصطلاحن کي بہ پنھنجي تحرير ۽ توضيحات ۾ جاءِ ڏني. گمان آھي تہ البيروني، ملتان جي خطي ۾ رائج مقامي ٻوليءَ جي لفظن ۽ اصطلاحن کي قلم بند ڪيو، جن بابت پروفيسر زخاڻو Sachau جي راءِ آھي تہ اھي سنڌي زبان سان وڌيڪ ملن جڻن ٿا (البيروني طبع زخاڻو ص ۲۵) مثال طور ڳڻڻ جا عدد يعني برڪه، بيھ، تري (سنڌي: برڪت يا برڪ، بہ، تري (تي) لون (= نمڪ) يا ڏھي (=ڪٽي لسي) ٿوھر (ھڪ ڪنڊن وارو ٻوٽو Cactus) مگھر (مھيني جو نالو) وغيره يا اھڙا سنسڪرت لفظ جيڪي اڃا تائين سنڌي ڳالھ ٻولھ ۾ عام نموني استعمال ٿين ٿا. مثال طور، ڪنڊ (=شڪر)، ڳرڙ (ھڪ ڊيو مالائي پکي) وغيره.

سومره خاندان جو دور:- (۱۰۵۰ع کان ۱۲۵۰ع) البيروني ۱۰۳۰ع جي لڳ ڀڳ پنھنجي ڪتاب ۾ لکيو آھي تہ ان وقت ملتان ۾ سنڌي سومره قبيلي جو وڏو ڏاڏو سومار جو پٽ راجپال اقتدار جو ڌڻي هو، جنھن جي نالي ھڪ دروزي مبلغ بھاءُ الدين جو ۱۰۳۲ع ۾ لکيل خط موجود آھي (Dowson Elliot) ۱ : ۴۹۱ تا ۴۹۳) ان مان معلوم ٿو ٿئي تہ ابن سومار جو قبيلو اسماعيلي فرقي سان لاڳاپيل هو، پر سلطان محمود ملتان ۾ ان فرقي جي طاقت ختم ڪري ڇڏي ان کان پوءِ سومره سردارن اسماعيلي عقيدا ترڪ ڪري ڇڏيا ۽ عوام ۾ مقبوليت حاصل ڪري ورتي ۽ ان ڪري ۱۰۵۰ع جي لڳ ڀڳ انھن سنڌ ۾ پنھنجي خود مختيار حڪومت قائم ڪري ورتي ۽ سون ورھين تائين حڪمران رھيا. سنڌ جا سما قبيلو انھن جا ساٿي ۽ مددگار ھئا عربي انھيءَ ئي دور ۾ دفترتي ۽ تعليمي زبان رھي. اھي حڪمران سنڌ جي

قبيلن مان ان ڪري سنڌي هڪ عوامي زبان جي نموني تي وڌندي ويجهندي رهي. سومرا حڪمرانن جي طاقت جا مرڪز، خاص طرح هاڪڙو ۽ پراڻ دريائن جي سرزمين ۾، يعني سنڌ جي اوڀر ۽ ڏاکڻين خطي ۾ قائم ٿيا. اڳتي ڏاکڻين خطي سان لاڳو ڪچ جي علائقي ۾ سما قبيلن آباد ٿي ويا، انهن آبادين سببان سنڌي زبان ڪچ تائين پکڙي. هي سنڌ جي تاريخ جو هڪ روماني دور هو، جنهن ۾ سنڌ جي اڪثر مشهور عوامي قصن ۽ عشقيہ داستانن (مثال طور سسئي پنهنون، سهڻي ميهار، عمر مارئي، مومل راڻو، مورڙيو مانگر مڇ، سورٺ راءِ ڏياچ) جنم ورتو. ان کان سواءِ ان دور ۾ ٻن ڀائرن دودي ۽ چنيسر وچ ۾ تخت نشينيءَ جو تڪرار ٿيو، چنيسر جي درخواست تي سلطان علاؤ الدين (۱۲۹۴ کان ۱۳۱۶ ع) پنهنجي لشڪر سان ان جي مدد ڪئي ۽ سلطاني لشڪر سان دودي سومري جي دليرانه مقابلن جي ويڙهه جي نموني تي مشهور منظوم رزميه داستان ”دودو چنيسر“ لکيو ويو. جنهن کي سنڌ جي پيشه ور موسيقارن (پتن ۽ پانن) عوامي مخفلن ۽ ميلن ۾ ڳايو ان طرح ان دور ۾ قصي خوانيءَ جي روايت شروع ٿي. قصي خوانيءَ ۾ نغمه سرائيءَ جي ضرورتن کي پوري ڪرڻ جي لاءِ هڪ خالص سنڌي نظم ”ڳاهه“ گمان آهي ته پڌن جي ”گاڻا“ جي نالي يادگار وجود ۾ آيو. هي هڪ قسم جو سنڌي ڌوڪو هو، جنهن جي وصف هيءَ هئي ته ان ۾ ڪنهن حڪايت ۽ قصي جو ذڪر هجي. يا ان ڏانهن اشارو هجي ”ڳاهو“ جي منظوم هئڻ ۽ رزميه، عشقيہ داستانن کي پيشي ورانه نموني تي بيان ڪرڻ سان سنڌي زبان جي لغت ۽ بيان ڪرڻ جي صلاحيت ۾ وڏي وسعت پيدا ٿي ويئي (سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ، ص ۵۷ کان ۶۶).

علمي حقلن ۾ سنڌي شعر (بيت) ۽ ڪافي جي صنفن ۾ رائج رهيو. عربي ۾ قصدي يا نظم کي ”قافيه“ يا ”ڪلمه“ به چيو وڃي ٿو. عربي قافيه ۽ ڪلمه کان متاثر ٿي سنڌيءَ ۾ نظم چيا ويا، جن کي

ڪافي ۽ ڪلام چيو ويو. اڄ تائين اهوئي اصطلاح رائج آهي ۽ ڳايو وڃي ٿو. سنڌي ڪافي ۽ ڪلام جي عام مقبوليت سببان سنڌيءَ ۾ نظر گوئيءَ جي صلاحيت ۾ واڌارو ٿيو.

سما خاندان جو دور (۱۳۵۰ کان ۱۵۴۰ع): ان دور ۾ موجوده بلوچستان جي لس ٻيلي، ڪچي ۽ سبي ضلعن تي ٻڌل علائقي ۾ سنڌي قبيلآ آباد ٿيا ۽ سنڌي ڳالهه ٻولهه جو دائرو وسيع تر ٿيو. ڪجهه سنڌي خاندان بلوچستان جي ڏورانهن خطن ۾ ويندي مڪران تائين وڃي آباد ٿيا ۽ انهن جي سنڌي زبان اتي ”جدگالي“ جي نالي سان مشهور ٿي. انهيءَ ئي دور ۾ عربيءَ جي جاءِ تي فارسي سرڪاري دفترِي زبان وڃي ٿي، البت عربي درس و تدريس جي زبان رهي، ويندي پندرهن صدي جي پڇاڙيءَ ۾ فارسي ذريع تعليم رهي. سما قبيلن جي حڪمراني وقت وچولي سنڌ جي زبان کي، جيڪا سما قبيلن جي مادري زبان هئي، معياري سنڌي جي حيثيت سان فروغ حاصل ٿيو.

عوامي ادبي تحريڪ، جيڪا قصي خوانيءَ جي شڪل ۾ سومرن جي دور ۾ شروع ٿي هئي، ان دور ۾ پروان چڙهي ۽ سما دور جا ٻه داستان ”نوري چار تماچي“ ۽ ”تليمون ۽ دولهه درياءَ خان“ سنڌ جي روايتي داستانن جي قطار ۾ شامل ٿي ويا. ٻئي پاسي انهي ئي دور ۾ درويشن جون پيشن گوئيون پڻ پذيريون ٿيون ۽ اعليٰ اخلاقي صوفي شاعريءَ جي شروعات ٿي، جنهن مان سنڌي شعري ۽ فڪري سرمائي کان سواءِ ان جي لغات ۾ به واڌارو ٿيو، پنهنجي وقت جا وڏا عالم ۽ فاضل ۽ سنڌي زبان جو پهريون بزرگ صوفي شاعر قاضي قادن ان دور جي پڇاڙيءَ ۾ پيدا ٿيو. سنڌ ۽ ملتان جي خطن جي جاگرافيائي قربت ۽ تاريخي لاڳاپي جي سببان ان دور ۾ سنڌي ۽ سرائيڪي زبانن ۾ قريبي ڳانڍاپو ٿي ويو.

سرائيڪي زبان سنڌ ۾ پکڙي ۽ سنڌي ملتان کان متي اترين خطن تائين جي خاص حلقن ۾ عام فهم ٿيڻ لڳي، ۱۳۶۵-۱۳۶۶ع ۾

جڏهن سلطان فيروز شاه مجبور ٿي ٺٽي جو گهيرو ترڪ ڪري واپس گجرات ويو ان کان اڳ سلطان محمد بن تغلق ٺٽي تي لشڪر ڪشي دوران ۱۳۵۲ع ۾ مري چڪو هو ته سنڌ جي فوج پنهنجو جنگي رجز ڳايو، (به برڪت پير پٺو هڪ مٿو ٻيو ٿنو) (يعني شيخ حسين، المعروف به پير پٺي جي برڪت سان هڪ بادشاهه مري ويو ۽ ٻيو ڊڄي پڄي ويو) سنڌ کان ٻاهر هي رجز سرائيڪي زبان ۾ ترجمي جي صورت ۾ هن ريت مشهور ٿيو ته به برڪت شيخ پٺا اڪه موا اڪه ٿئا.

شمس سراج عفيف پنهنجي تاريخ فيروز شاهي تصنيف ۱۳۹۸- ۱۳۹۹ع ۾ اهو رجز نقل ڪيو آهي (ص ۲۳۱) - انهيءَ ئي دور جي سمي ڄام صدرالدين سڪندر شاهه اول (۱۴۱۲ع) جي دور ۾ پڪين سرن جا ڪوهه جوڙيا ويا، جن مان ڪجهه جا ڪتبا سنڌ ۽ بهاولپور ۾ مليا آهن جيڪي سنڌي آميز سرائيڪي ۾ آهن، مثال طور: ضلع رحيم يار خان جي ڳوٺ سَرواهي (لڳ سنجرپور) وغيره.

صوفين سڳورن مان شيخ بهاءُ الدين زڪريا ملتاني (۱۱۸۴ کان ۱۲۲۶) جي تبليغ جو مرڪز خاص سنڌ رهيو. سنڌي ڏاڪر شيخ جي سماع جي محفلن ۾ سنڌي بيت (ڏوهيڙا) ۽ ڪافيون ڳائڻ لڳيون، وري ملتان ۽ پنجاب تائين انهن محفلن جي مقبوليت وڌي ۽ گڏوگڏ اتي جا ڪجهه حلقا سنڌي زبان سان هري مري ويا. اترئين خطي جي صوفي سڳورن مان شيخ فريد الدين گنج شڪر (۱۱۷۵ کان ۱۲۶۵) سان منسوب ڏوهيڙن ۾ سنڌي لفظ ملن ٿا. ان کان پوءِ بابا گرو نانڪ (۱۴۶۹ کان ۱۵۳۹ع) ۾ گروارجيئ (۱۵۶۳ کان ۱۶۰۶ع) جي ڪلام ۾ به سنڌي لفظ، اصطلاح ۽ فقرا ملن ٿا (ڏسو آڊگرنٽ).

سماع جي محفلن ۾ سنڌي ڏاڪرن جي زبان اتر ۾ لاهور تائين سمجهي ويندي هئي. ان ڪري شيخ عبدالجليل چوهڙ بندگي لاهوري (۹۱۰ھ ۽ ۱۵۰۴ - ۱۵۰۵ع) جي سماع جي محفلن ۾ هڪ سنڌي ڏاڪر هڪ سنڌي ڏوهيڙو پڙهيو ته ان جي معنيٰ ۽ مفهوم جي تاثر کان

ان تي حال طاري ٿي ويو. تذڪره قطيبه (ص ۱۲۶) ۾ انهيءَ جي قسم جي روايت شيخ عبدالجليل جي ڀائٽي شيخ بري جي باري ۾ ملي ٿي. ارغون، ترخان، مغليه دور (۱۵۲۰ کان ۱۷۰۰ع): ان دور ۾ فارسي بدستور دفتر ۽ تعليمي زبان رهي، جنهن جي ڪري علمي، ادبي ۽ انتظامي شعبن ۾ به ان کي اوليت حاصل رهي. ٻئي پاسي عوامي ڳوناٿا شاعر، پيشه ور قصه خوان ۽ سنڌي موسيقي جا ماهر ”مڱهار“ عام ميڙن ۽ محفلن ۾ قصه خواني ڪندا ۽ ڳائيندا وڃائيندا رهيا ۽ راڳ جي محفلن ۾ سنڌي ڏاڪر سوز ۽ گداز سان ڪافيون ڳائيندا رهيا. عالمن فاضلن ۽ صوفي سڳورن جي ٽولن مان سنڌيءَ جا ڪجهه نالي وارا شاعر (شاهه عبدالڪريم، شاهه لطف الله قادري ۽ شاهه عنايت الله رضوي) پيدا ٿيا، انهن سنڌي لغت جي وسيع دائري تي حاوي ٿيندي بيان جي سگهه جا معجزا ڏيکاريا ۽ فڪر ۽ معنيٰ جون نيون راهون پختيون ڪيون، سموري ملڪ ۾ سنڌي زبان جي مقبوليت ۽ سنڌي لغت جي وسعت ۽ افاديت فارسي زبان جي مصنفن کي به متاثر ڪيو، ان ڪري انهي ئي دور جي تاريخي طبي ۽ فقهي ڪتابن ۾ فارسي لفظن جي سمجهاڻيءَ جي نموني تي مقامي اصطلاحن جي لاپائتي هئڻ سببان سنڌي لغات جو لاڳو ٿيڻ وڌندڙ نظر پيو اچي.

درس و تدريس جي شروعات ۽ شاعريءَ جو عروج: (۱۷۰۰ کان ۱۸۴۳ع) ۾ مغليه سلطنت جي زوال تي سنڌ جي حڪومت پهرين ڪلهوڙا عباسي خاندان (۱۷۰۰ کان ۱۷۸۴ع) ۽ پوءِ ٽالپور خاندان (۱۷۸۴ کان ۱۸۴۳ع) جي هٿن ۾ آئي. اهي ٻئي خاندان سنڌ جا هئا، ان ڪري انهن جي اقتدار ۾ اچڻ تي سنڌي کي فروغ مليو. ان دور جي شروع ۾ حضرت شاهه عبداللطيف ڀٽائي (۱۶۸۹ کان ۱۷۵۲ع) ۾ پيدا ٿيو. جنهن جي شاعري سنڌي زبان جي اوج ۽ اوسر (ارتقا) جو ڏيک ثابت ٿي. شاهه عبداللطيف ڀٽائي جي شاعرانه مٿانهپ (اعجاز) سان سنڌي زبان ۾ مٿانهين درجي واري شعر ۽ شاعري ۽ علم ۽ ادب جي

روايت مستحڪم ٿي، ان دور جي شروعات کان ئي سنڌي زبان جي ترقي ۽ ترويج جي سلسلي ۾ هڪ انقلاب اچي ويو يعني ابتدائي مرحلي ۾ سنڌيءَ کي ذريعو تعليم بنايو ويو، تعليم ۽ تربيت جي نظرين ۽ علمي تنظيم جي سلسلي ۾ سنڌ جي عالمن ۽ ڏاهن ۾ غور ۽ فڪر جي هڪ پراڻي روايت موجود هئي، ان ڪري علامه جعفر بويڪائي ۱۵۵۰ع جي ويجهو ”نهج التعلّم“ لکيو جيڪو ننڍي کنڊ ۾ ترقي پذير تعليمي نظرين ۽ تعليمي نظام بابت پهريون تفصيلي ڪتاب هو ۽ جنهن جو خلاصو ”حاصل النهج“ اسان تائين پهتو آهي، صدين تائين فارسيءَ کي شروع کان ئي ذريعو تعليم جي طريقي تي استعمال ڪرڻ جي تجربي جي روشني ۾ ٺٽي جا عالم ان نتيجي تي پهتا ته ٻار کي ابتدائي تعليم مادري زبان ۾ ڏني وڃي. اهو پنهنجي دور جو هڪ انقلابي نظريو هو، جنهن کي شيخ ابوالحسن بن عبدالعزيز ٺٽوي (عليه الرحمة) عملي جامون پهرايو. انهن (۱۱۰۰ھ) (۱۶۸۸ع) جي لڳ ڀڳ ديني نصاب تي ٻڌل ڪتاب ”مقدمة الصلواة“ سنڌي ۾ لکيو، جيڪو ان دور ۾ ابتدائي تعليم جي لاءِ درسي ڪتاب جي نموني طور رائج ٿيو. سنڌي زبان ۾ اهو پهريون درسي ڪتاب هو ان ڪري ”ابوالحسن جي سنڌي“ جي نالي سان مشهور ٿيو. ثانوي سطح تي فارسي تعليم کي آسان بنائڻ جي لاءِ ٻه زباني تعليم جو طريقو عمل ۾ آندو ويو ۽ سنڌيءَ کي تعليم جو ذريعو بنائي سنڌي فارسي لغت تي ٻڌل ٻه وايو (= ٻه زباني، ٻه وايو) عنوان سان خاص نموني جا درسي ڪتاب تيار ڪيا ويا. اعليٰ ثانوي سطح تي عربي سيکارڻ جي لاءِ سنڌي ۽ فارسي ٻنهي کي تعليم جو ذريعو بنايو ويو ۽ ”ٽه وايو“ (= سه زباني) قسم جا ڪتابڙا ترتيب ڏنا ويا. ان ٽين تعليمي نظري جي ۽ انهن ڪنيل قدمن جي ڪري عملي طرح سنڌي سيکارڻ جو سلسلو شروع ٿيو. مخدوم ابوالحسن کانپوءِ مخدوم ضياءُ الدين ٺٽوي هڪ درسي ڪتاب مرتب ڪيو، جيڪو ”ضياءُ الدين جي سنڌي“ جي نالي سان مشهور ٿيو. ان ريت سنڌيءَ ۾

دينيات جي درسي ڪتابن جي تصنيف جو سلسلو تيرهين صديءَ تائين هليو. علامه سيد علي محمد شاهه جي تصنيف دائري وارن جي سنڌي ان سلسلي جو آخري معياري ڪتاب جيڪو هن ۳۷۷ هـ / ۱۸۶۰ع ۾ مرتب ڪيو، انهن ڪوششن جو بنيادي مقصد هي هو ته تعليم جي طريقي جي اصلاح ڪئي وڃي ۽ مادري زبان جي ذريعي عوام الناس ۾ تعليم کي رائج ڪيو وڃي، ان ڪري شيخ ابوالحسن کان ويندي سيد علي محمد شاهه تائين سمورن عالمن (ان هوندي به جوانهن کي عربي ۽ فارسيءَ تي دسترس هئي) انهن ڪتابن ۾ نج سنڌي اصطلاحن جو خيال رکيو. ان بندوبست سببان سنڌي ۾ علمي لکڻن جو سلسلو شروع ٿيو ۽ سنڌي لکڻ ۾ علمي بيان جي ڍنگ جون راهون پيدا ٿي ويون. مخدوم محمد هاشم ٺٽوي مخدوم عبدالله ۽ ٻين عالمن ان دور ۾ مختلف موضوعن تي سنڌي ۾ ڌڙن کن ڪتاب تصنيف ڪيا. ان سان گڏوگڏ سنڌي لفظن ۽ اصطلاحن جي صحيح معنيٰ متعين ڪرڻ جي لاءِ فارسي - سنڌي ۽ سنڌي - فارسي لغت جي تصنيف جو سلسلو شروع ٿيو، جنهن جي شروعات گمان آهي ته نظام الدين بن عبدالرزاق دربيليءَ جي ڪتاب ”انيس انجمن“ کان ٿي، جيڪو انهن ۱۱۴۹ هـ / ۱۷۱۷ع ۾ تصنيف ڪيو، ڪتاب جو ٻيو باب سنڌي لغت تي تحقيق، هڪ عالمانه ڪوشش آهي، انهيءَ ئي دور ۾ سنڌي ۽ سرائيڪي ۾ اڃا به وڌيڪ ويجهو ناتو ٿي ويو، سنڌ ۾ سرائيڪي کي وڏي مقبوليت حاصل ٿي، ان ريت حضرت شاهه عبداللطيف رح کان پوءِ جيڪي شاعر پيدا ٿيا انهن مان گهڻن سنڌي ۽ سرائيڪي ٻنهي زبانن ۾ شاعري ڪئي ۽ ان ريت سنڌي جا گهڻائي لفظ ۽ اصطلاح سرائيڪي ۾ رائج ٿيا.

دفتري ۽ تعليمي زبان ۽ نشر ۽ صحافت نگاريءَ جي ارتقا (۱۸۴۳ کان ۱۹۴۷ع): فيبروري ۱۸۴۳ع ۾ انگريزن سنڌ تي قبضو ڪندي ان کي بمبئي صوبي سان ڳنڍي ڇڏيو ۽ فارسيءَ جي جاءِ

تي انگريزيءَ کي ملڪ جي سرڪاري زبان قرار ڏيندي، فارسي عربي اسلامي تعليمي نظام جي جاءِ تي مغربي انگريزي تعليمي نظام رائج ڪيو، سنڌيءَ جي مرڪزي حيثيت کي مڃيو ويو ۽ حڪومت بمبئي جي هڪ مراسلي (عدد ۱۸۲۵ - تاريخ ۶ سيپٽمبر ۱۸۸۱ع) هيٺ سنڌ ۾ سنڌي کي سرڪاري ڪاروبار ۽ انتظامي ڪمن جي لاءِ دفترتي زبان قرار ڏنو ويو. سنڌ ۾ مقامي ملازمن ۽ انگريزن پنهنجي لاءِ سنڌي ڳالهه ٻولهه ۾ صلاحيت جو امتحان لازمي قرار ڏنو ويو.

ان سلسلي ۾ پهريون امتحان ۲ نومبر ۱۸۵۵ع کان اڳ ٿيو، جنهن ۾ هڪ انگريز ۽ هڪ دي سي آفيسر ڪامياب ٿيا، انگريز ۽ هندو آفيسر جي هڪ اثر واري ٽولي عربي سنڌي نسخ رسر الخط کي بدلائي ان جي جاءِ تي ”ديو ناگري“ يا ”سنڌي واٽڪا اکر“ کي رائج ڪرڻ جي زورائتي ڪوشش ڪئي ۽ ڪتاب لکيا، مگر عربي سنڌي رسر الخط ۾ سنڌي زبان جي تاريخي، تدريسي، علمي، ادبي ۽ تصنيفي روايتون ايتريون ته مضبوط هيون جو اهي ڪوششون آخرڪار ناڪام ٿيون ۽ ايسٽ انڊيا ڪمپني جي انتظامي مجلسن جاري ٿيل سنڌي عربي رسر الخط کي جزوي ترميمن ۽ اضافت سان رائج ڪرڻ جو فيصلو ڏيئي ڇڏيو. (مراسل، عدد ۴۶ مؤرخ ۸ ڊسمبر ۱۸۵۲ع). سنڌي جي اسسٽنٽ ڪمشنر بي - ايڇ ريلس سنڌ جي عالمن جي جوڙيل سنڌي حرفن جي جاري ٿيل مختلف صورتن مان ڪجهه خاص صورتون چونڊي ورتيون ۽ نظرثاني کان پوءِ جولاءِ ۱۸۵۳ع ۾ ”سنڌي الف - بي“ تي ٻڌل قرطاس شايع ڪري ڇڏيو، جيڪو هڪ جهڙي نموني تي تعليمي ۽ دفترتي شعبن ۾ رائج ٿيو. (تفصيل جي لاءِ ڏسو The Report on Education in Sindh).

حرف تهجي (ڏسو ص ۳۵۸) جي تعين سان درسي ۽ ٻين ڪتابن لکڻ جي لاءِ رستو سڌو ٿي ويو ۽ سنڌيءَ جي تحريري سرمائي کي فروغ حاصل ٿيو ۽ پوءِ ٽائپ جي ڇاپخانن جي قائم ٿيڻ سان سنڌي

جيتوڻيڪ ڪجهه تصنيفن ۾ نظر جي صورت رڳو الف اشباع جي قافبي تائين محدود هئي ۽ اڪثر بيان نثري نوعيت جو هو.

۱۸۵۵ع کان پوءِ جڏهن نئون تعليمي سلسلو رائج ٿيو ته سنڌي نثر ۾ ڪتاب لکڻ شروع ٿيا ۽ ان دور جي پڄاڻي تائين اڪثر علمن ۽ فنن جا سنڌي ۾ ڪتاب تصنيف يا ترجمي جي صورت ۾ مهيا ٿي ويا. ۱۸۵۷ع کان سنڌي نثر ۾ اشتهار ڇپجڻ لڳا ۽ چند سالن کان پوءِ اخبارن جو سلسلو شروع ٿيو، جيڪو خلافت (تحريڪ) جي دور ۾ روزنامہ الوحيد جي جاري ٿيڻ سان حقيقي معنيٰ ۾ پکڙجڻ شروع ٿيو. انگريزي زبان ۽ تعليم کي ان دور ۾ خاص اهميت حاصل ٿي ۽ اها سرڪاري دفترن ۾ ڪاروباري تعليمي نظام، صحافت ۽ سياست جي اثرائتي زبان بنجي ويئي. سنڌيءَ تي به ان جو ڪافي اثر پيو ان ڪري علمن ۽ فنن جي اصطلاحن جا ڪيترائي انگريزي نالا ۽ لفظ سنڌي ۾ رائج ٿي ويا. ۱۹۳۵ع کان پوءِ سنڌي، ٻه سنڌ اسيمبليءَ صوبائي سياست جي زبان بنجي ۽ ان انگريزيءَ مان سياسي لغت جو هڪ چڱو خاصو حصو پنهنجو ڪري ورتو.

موجوده دور (۱۹۴۷ع کان ۱۹۷۳ع) : - پاڪستان جي قائم ٿيڻ (۱۹۴۷ع) کان پوءِ سنڌي زبان ۽ ادب جي ترقي، سنڌي زبان ۾ تعليم ۽ تربيت جي توسيع ۽ سنڌي صحافت جي فروغ جي لاءِ حالتون سازگار ٿيون ۽ انهن منصوبن کي عملي جامو پارائڻ جي لاءِ ڪجهه نوان ادارا قائم ڪيا ويا جن ۾ سنڌي ادبي بورڊ (قيام ڪراچي ۱۹۵۱ع) ۽ شاھ عبداللطيف ثقافتي مرڪز (قيام ڀٽ شاھ، ضلعو حيدرآباد ۱۹۵۳ع) نمايان خدمتون سرانجام ڏنيون آهن. سنڌي ادبي بورڊ جي هڪ تحقيقي منصوبي هيٺ جامع سنڌي، سنڌي لغت جي (لکندڙن جي نگرانيءَ هيٺ) تدوين ٿي. جنهن مان هڪ جلد (ٽي حرف ۽ ۱۵۷۳۵ لفظن ۽ اصطلاحن تي جڙيل) شايع ٿي چڪو آهي. ٻيو منصوبو سنڌي لوڪ ادب کي گڏ ڪرڻ جو هو. جنهن هيٺ (لکندڙن جي نگراني هيٺ)

هن وقت تائين ۳۰ جلد شايع ٿي چڪا آهن شاهه عبداللطيف ثقافتي مرڪز جي نگراني هيٺ شاهه عبداللطيف جي سوانح ڪلام ۽ موسيقي (شاهه جو راڳ) تي تحقيق ۽ اشاعت جو سلسلو تيزيءَ سان جاري آهي. اهي منصوبا سنڌي زبان جي لغات جي سرمايي ۽ تمدن جي توسيع جي سلسلي ۾ خاص حيثيت رکن ٿا.

ان دور ۾ سنڌي صحافت کي ترقي نصيب ٿي ان ڪري ان وقت سنڌيءَ ۾ چار روزناما ۽ ڪيتريون ئي هفتيوار ۽ پندرهن روزه اخبارون، ماهه ناما ۽ ٽه ماهي رسالا شايع ٿيڻ شروع ٿيا. پوريون يونٽ ڪانپوءِ سنڌيءَ جي دفتری ۽ سياسي اهميت گهٽ ٿي ويئي ۽ تعليم ۽ تربيت جي شعبي ۾ به ان جي اها حيثيت برقرار نه رهي جيڪا ۱۹۵۸ع کان اڳ هئي، تنهن هوندي به ۱۹۷۰ع ۾ ٻيهر سنڌ جي جدا صوبي ٿيڻ تي هڪ ڀيرو وري سنڌيءَ جي فروغ ۽ ترقيءَ جي لاءِ ڪوششون تيز تر ٿي ويون.

ريڊيو پاڪستان تان سنڌي ۾ مختلف قسم جا پروگرام نشر ٿيڻ لڳا، نوان لفظ ۽ اصطلاح گهڙجڻ لڳا ۽ نثري اسلوب بيان جي لاءِ نيون راهون پختيون ٿيون. ان دور ۾ سنڌي ۾ اردو جي پاڙيسري ٿيڻ مان پنهنجي زبانن جي وچ ۾ عمل ۽ رد عمل جو سلسلو شروع ٿيو، جيڪو اڃا تائين جاري آهي، سنڌي اردو، اردو سنڌي لغت تصنيف ٿيون آهن، ڪجهه سنڌي لفظ مقامي طور تي اردو ۾ استعمال ٿي رهيا آهن ۽ ٻئي طرف اردو جا لفظ ۽ اصطلاح ۽ اردو جي بيان جي انداز سان سنڌي متاثر ٿي رهي آهي، اردو جي جديد ادب جي اثر هيٺ سنڌي نظم ۽ افساني ۾ نوان تجربا عمل ۾ آيا آهن، مجموعي طور تي اهو دور هڪ عبوري دور معلوم ٿو ٿئي، جنهن ۾ مختلف قسمن جا لاڙا عمل هيٺ آهن ۽ سنڌيءَ جو مستقبل روشن نظر ٿو اچي.

مآخذ

- (1) Dowson and Elliot "History of India as told by its own Historians." ج ۱، لندن ۱۸۶۷ع.
- (2) Geoge Shrit "Traces of a Dravidian element in Sindhi the Indian Antiquary" ج ۷ - ۷ (۱۸۷۸ع)
- (3) Grierson "Linguistic Survey of India" ع ۱۹۱۹
- (4) R. Pischel "Comparative Grammer of Prakrits" جرمن ٻوليءَ مان ترجمو دهلي ۱۹۵۷ع
- (۵) احمد حسن داني "Indian Palaeography" آڪسفورڊ ۱۹۶۳ع
- (۶) بي - ايڇ - ايلس "The Report on Education in Sindh" بمبئي ۱۸۵۶ع ۽ ٻيو ڀيرو، ڇپائيندڙ نبي بخش خان بلوچ، ڇپايل سنڌ يونيورسٽي حيدرآباد (۱۹۷۱ع).
- (۷) بزرگ بن شهريار: "عجائب الهند" ڇپايل لائينڊن
- (۸) ابن حوقل: "صورة الارض"، ڇپايل بيروت.
- (۹) ابن حبان البستي: "روضة العقلاء ونزهة الفضلاء"، قاهره ۱۳۲۸ هـ
- (۱۰) ابن النديم: "الفهرست"، قاهره ۱۳۴۸ هـ
- (۱۱) البيروني: "في تحقيق مال الهند"، حيدرآباد (دڪن) ۱۳۷۷ هـ / ۱۹۵۸ع ۽ طبع سخاؤ Sachau: ج ۱ - مهاڳ
- (۱۲) الاصطخري، "المسالك والممالك"، قاهره ۱۹۶۱ع
- (۱۳) جعفر بوبڪائي: "حاصل النهج" (مختصر نهج التعلم) ڇپايل سنڌ يونيورسٽي حيدرآباد، ۱۹۶۹ع
- (۱۴) "مجمد التواريخ والتقصص"، ڇپايل ايران
- (۱۵) نظام الدين بن عبدالرزاق درٻيلوي: "انيس انجمن"، مخطوطو لڪنڊڙ جي ڪتب خاني ۾.
- (۱۶) شمس سراج عفيف: "تاريخ فيروز شاهي"، ڪلڪتو ۱۸۹۰ع.
- (۱۷) محمد حفيظ الرحمن بهاوليپوري: "ذڪر ڪرام"، بهاوليپور ۱۳۵۷ هـ.
- (۱۸) جمال الدين ابوبڪر اله آبادي: "تذڪره قطبيه" (تصنيف ۱۵۴۰ - ۱۵۴۵ع)، لاهور ۱۳۷۱ هـ.
- (۱۹) آڊگڙ، لاهور ۱۸۸۴ع.
- (۲۰) "ابوالحسن جي سنڌي"، ڇپائيندڙ عبدالحق، حيدرآباد (سنڌ) ۱۹۱۹ع.
- (۲۱) پيرومل مهرچند آڏواڻي: "سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ، ڪراچي" ۱۹۴۱ع.

(۲۲) نبي بخش خان بلوچ: ”سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ“، حيدرآباد (سنڌ) ۱۹۶۴ع.

(۲۳) سيد علي محمد شاه: ”مصلح المفتاح“، يعني سيد دائري وارن جي سنڌي، ڇپائيندڙ نبي بخش خان بلوچ، ڇپايل سنڌ يونيورسٽي، حيدرآباد ۱۳۹۰ھ/ ۱۹۷۰ع. (پڻ ٻيو ڏسو)

(۲۴) ”Encyclopaedia Britannica“، ۱۹۵۰ع، ج ۲۰، بڏين مادو.

John Beams: Comparativ Grammar of the Modern

Aryan Languages of India، ۳ جلد، لنڊن ۱۸۷۲-۱۸۷۹ع.

(۲۶) E. Trumpp: Sindhi Grammar ۱۸۷۲ع.

(۲۷) شرف الدين اصلاحي: ”اردو سنڌي جا لساني لاڳاپا (اردو)“، ڇپايل مرڪزي اردو بورڊ، لاهور ۱۹۷۰ع، جنهن ۾ وڌيڪ ماخز به داخل آهن. نبي بخش بلوچ.

ورتل:

”Urdu Encyclopaedia of Islam“ Under the Auspices of the University of Panjab- Vol: X1- Pages 347-360. Lahore.

سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ جي روشني ۾

ميرزا کاظم رضا پيگ

انگريزي ٻوليءَ ۾ لکيل ڪتاب ”شاهه عبداللطيف آف ڀٽ“ جو مشهور مصنف ڊاڪٽر ايڇ - ٽي - سورلي مغربي پاڪستان گزيٽيئر سنڌ ريجن جي نائين باب ۾ لکي ٿو ته ”سنڌي ٻولي پاڪستان جي نهايت قيمتي وراثت آهي“ سنڌ ۾ سنڌي زبان تمام شائستہ نموني ڳالهائي وڃي ٿي ۽ ڀر پاسي وارن علائقن جهڙوڪ : ڪڇ، ڪاٺياواڙ، راجستان، لسٻيلي، ڪڇي ۽ بهاولپور وغيره ۾ ڪجهه ٿوري ڦير ڦار سان ڳالهائي وڃي ٿي.

سر رچرڊ برٽن، ڊاڪٽر ايڇ - ٽي - سورلي ۽ دنيا جي ٻين مشهور زبان دانن جي راءِ مطابق سنڌي ٻولي پاڪ و هند ٽيراڪٽر جي تمام پراڻين زبانن مان هڪ آهي ۽ اها هن خطي (موجوده پاڪستان) ۾ آرين، ۽ سندن سنسڪرت زبان جي آمد کان به گهڻو اڳ ڳالهائي ويندي هئي، اها موئن جو دڙو ۽ ٻين لاڳاپيل تهذيبن جي زبان هئي، جيڪي پاڪستان ۽ عراق جي ميدانن ۾ پنج هزار سالن کان به اڳ رونق پذير هيون. اهي سڀ تهذيبن هڪ ئي قوم جي نشاندهي ڪن ٿيون، جي مهران ۽ دجله جي ماڻهن ۾ انهن پراڻن زمانن ۾ رهائش پذير هيون.

سنڌي ٻوليءَ جو بنياد ڪهڙو هوندو؟ اسين سنسڪرت زبان کي سنڌي ٻوليءَ جو بنياد قرار ڏئي ڪونه ٿا سگهون ڇو ته هن علائقن ۾ سنڌي زبان سنسڪرت ٻولي ڳالهائيندڙ آريه لوڪن جي اچڻ کان اڳ ڳالهائي ويندي هئي. ان کان سواءِ سنڌي انهن پراڻن زمانن ۾ هڪ اهڙي تهذيب جي اظهار جو ذريعو هئي جا سندن ماتحت يعني آرين جي تهذيب کان تمام گهڻو بلند ۽ بالا هئي پر هاڻي ڏسون ته دنيا جا

مشهور زباندان هن سلسلي ۾ ڪهڙي راءِ ڏين ٿا .

سر رچرڊ برٽن جي راءِ مطابق سنڌي ٻوليءَ جو بنياد ماضي بعيد جي اونداهين ۾ اوجھل آهي، پر چڱا خاصا سبب اسان کي انهي راءِ تي پهچڻ لاءِ مجبور ڪن ٿا، ته سنڌي زبان ايتري ئي پراڻي آهي، جيتريون پاڪ و هند جون ٻيون زبانون پراڻيون آهن. اها هندستاني زبان جي زمري مان آهي ۽ سڌو سنئون سنسڪرت مان نڪتل آهي، پر ان هوندي به اها بلڪل علحده ٻولي آهي ۽ نه جيئن چيو وڃي ٿو ته اها هندستاني ٻوليءَ جي بگڙيل صورت آهي. ساڳئي باب جي هڪ ٻئي فقري ۾ سر رچرڊ پاڻ کي قدري بدلائيندي چوي ٿو ته ”سنڌي ٻوليءَ ۾ عربي آوازن جي موجودگي انهيءَ ڳالهه جا اهڃاڻ ڏئي ٿي، ته اونداهن وارن زمانن ۾ يا انهيءَ عرصي ۾ جيڪو ڪرستاني مت ۾ اسلام جي آمد جي درميان گذريو، هڪ وڏي پيماني تي عربستان کان سنڌ ڏانهن ماڻهن جي لڏ پلاڻ ٿي هئي، اڳاٽي خواهه هاڻوڪي فارسي هن خصوصيت ۾ سنڌي ۾ پشتو سان شريڪ آهي ته سندس تمام گهڻا لفظ، آواز ۽ لهجي ۾ ساڳئي معنيٰ وارن ”سامي“ (عربي) لفظن سان مشابهت رکن ٿا. (سنڌو ماڻهي جون قومون ۱۹۷۳ع - ص ۷۲-۶۹).

مسٽر ايڇ - ٽي لمبرڪ پنهنجي مشهور ڪتاب ”سنڌ - هڪ عام جائزو“ ۾ رقمطراز آهي ته ”سنڌي ٻولي مڃيل سائنسي گروه بنديءَ موجب هند آريائي ٻولين جي ٻاهرئين حلقي جي اتر الهندي سٽ ۾ ڳڻي وڃي ٿي. لهندا يعني اولهندي پنجابي به ساڳئي سٽ ۾ اچي ٿي. ٻيئي ٻولين اڃا اتر وارين داودڪ ٻولين، خاص ڪري ڪشميريءَ سان ويجهو ناتو ڏيکارين ٿيون، آريائي ڪتب جي ٻين هاڻوڪين ٻولين جيان سنڌي به پراڪرت يعني سنسڪرت جي اوائلي عام چالو محاورن منجهان ڪٿي نڪتل آهي، پر سنڌيءَ جهڙيءَ ريت ان پراڪرت جون خاصيتون سانڍي سٽيالي رکيون آهن، سا ڳالهه ان کي ٻين موجوده هند آريائي ٻولين ۾ جي بيمثال نه ته ممتاز ضرور ڪري ٿي، ڇو ته

ساڳئي ست جي ٻين ٻولين ۾ اهي خاصيتون باقاعدي بدلجنديون رهيون آهن، ان سانڍ سنڀال جو وڏو ڪارڻ سنڌ جي نويڪلي بيهڪ آهي، سندس عظيم رڻ پٽ کيس ٻين اهڙين ايراضين کان الڳ رکي ٿو، جتي ساڳئي ٻن واريون ٻوليون ڳالهائون وڃن ٿيون، (سنڌي ترجمو - ص ۳۹۵).

سنڌي ٻوليءَ جي بنياد بابت پهريون ڏيهي ليکڪ آنجهاني ڪاڪو پيرو مل آهي جو ڊي - جي سنڌ ڪاليج ڪراچي ۾ سنڌيءَ جو پروفيسر هو، هو پنهنجي ڪتاب ”سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ“ ۾ سنڌي ٻولي کي سرائڪي، ملتاني، ڪشميري، ڪوهستاني سميت داروڪ بنياد جي ٻين ٻولين سان ملائي ٿو ۽ آخر ۾ فيصلو ڏئي ٿو ته اهي سڀ زبانون پراڪرت مان ڦٽي نڪتيون آهن، جا سنسڪرت ٻوليءَ جي الهندي واري شاخ آهن. ٻئي طرف بنگال جو مشهور زباندان ڊاڪٽر ايس- ڪي چٽر جي پنهنجي شهره آفاق ڪتاب ”بنگالي ٻوليءَ جو بنيادي ارتقا“ ۾ هڪ وچ واري زبان جو ڏس ڏئي ٿو جا فارسي ۽ سنسڪرت زبانن کان عليحده وڌندي ۽ ويجهندي رهي جا سنڌي، سرائڪي، ملتاني، ڪشميري ۽ ڪوهستاني زبانن جي صورت ۾ اڄ تائين قائم آهي. هي سموريون زبانون انهيءَ داروڪ زبان جون شاخون آهن، جا هنن علائقن ۾ آرين ۽ سندن زبان سنسڪرت جي وارد ٿيڻ کان اڳ ڳالهائي ويندي هئي، انهيءَ صورت ۾ سنڌي سنسڪرت جي ڌيءُ ڪيئن ٿي سگهي ٿي، جڏهن ته اها سنسڪرت جي اچڻ کان سوين سال اڳ هن ملڪ ۾ ڳالهائي ويندي هئي پوءِ نيٺ سنڌي ٻوليءَ جو بنياد ڇا ٿي سگهي ٿو؟.

هاڻي اچو ته ڪن وڌيڪ عالمن جا رايا معلوم ڪريون:-
مرحوم مولوي دين محمد وفائي پنهنجي مضمون ”سنڌي زبان جي مختصر تاريخ“ ۾ لکي ٿو ته ”اسان جي سنڌ ڊيس ۾ جا هن زماني ۾ سنڌي ڳالهائي وڃي ٿي ان جي ساخت ۽ جوڙجڪ تي پورو ڌيان ڏنو

ويندو ته صاف طرح ڏسڻ ۾ ايندو ته سنڌي زبان عربي ۽ پراڪرت يا بگڙيل سنسڪرت جي ملاوت مان ئي پيدا ٿي آهي. جيئن نرمادي جي ميلاپ مان ڀڄو پيدا ٿئي ٿو، تيئن سنسڪرت ۽ عربي جي ملاوت مان سنڌي ڄاڻي آهي. جيڪڏهن سنسڪرت سنڌي جي ماءُ آهي ته عربي سندس ابو آهي.

سنڌ جي قديم تاريخ تي غور ڪبو ته عربي زبان جو سنڌ ديس سان اسلام کان گهڻو اڳ جو لاڳاپو نظر ايندو. سنڌ، عرب ملڪ کي ويجهو آهي ۽ انهيءَ ويجهڙائي جي ڪري ٻنهي ملڪن جا قديم تعلقات آهن. تاريخ فرشته جو مصنف لکي ٿو ته اسلام کان اڳ هندستان جا هندو بت پرستيءَ جي ارادي سان ڪعبي جي زيارت لاءِ سفر ڪندا هئا، انهيءَ ڪري ائين چئي سگهجي ٿو ته عربي زبان جو قديم تاريخ کان وٺي سنڌ سان تعلق رهيو آهي نه ڪو اسلام جي آفتاب طلوع ٿيڻ کان، خود سوامي ڊيانند به پنهنجي ”ستيارت پرڪاش“ ۾ انهيءَ ڳالهه جو اقرار ڪري آهي. (از- مهراڻ جون موجون).

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ پنهنجي ڪتاب ”سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ“ ۾ پهريون ڀيرو ڪمال جرئت سان ان حقيقت کي صاف بيان ڪري ٿو ته ”سنڌي ٻولي عربي، عبراني، آريائي، ڪلداني ۽ ٻين لاڳاپيل ٻولين وانگر سامي نسل جي زبان آهي، هزارين سال اڳ عراق ۾ ڳالهائي ويندي هئي. ٻيو ته هزارين سالن تائين آرين، ايرانين، برنانيين ستنين، ساڪن ۽ عربن کان متاثر ٿي رهڻ ڪري سنڌي ٻولي انهيءَ عرصي جي ٻولين جا بي انداز لفظ پنهنجي وجود ۾ سمايا ۽ سميتيا آهن، ساڳي طرح سان پراڪرت، هندي، گجراتي ۽ ٻين سنسڪرتي بنياد وارين ٻولين سان هزارين سال گذرڻ ڪري سنڌي ٻولي انهن ٻولين جا ڪيترا سارا لفظ خصوصا اهي جي هندن جي ڌرم، طب، فلسف، لوڪ ادب، معاشي رسمن ۽ ڌنڌن سان رابطو رکڻ ٿا، تن کي جذب ڪري ورتو آهي.“

محترم سراج الحق ميمڻ پنهنجي ڪتاب ”سنڌي ٻولي“ ۾ انهيءَ دعويٰ جو اظهار ڪيو آهي ته سنڌي ٻولي، سنڌو گنگا جي ميدانن کان دجله ۽ فرات جي ميدانن وارين ٻولين يعني براعظم پاڪ و هند علائقي وارين سمورين ٻولين جي ماءُ آهي. جيئن ته تاريخ مان اها ڳالهه ثابت ڪانه ٿي ٿئي ته سنڌي لوڪن فاتحن يا مهاجرن جي حيثيت سان ڪنهن زماني ۾ عراق ڏانهن نقل مڪاني ڪئي هئي، تنهن ڪري محترم سراج الحق ميمڻ صاحب جي انهيءَ راءِ کي گهڻو وزن ڪين ٿو ڏئي سگهجي. آريا لوڪن جو اڀرندي طرف کان گنگا جمن جي ميدانن ڏانهن واڌارو تمام گهڻو پوءِ جو آهي، انهيءَ زماني ۾ آرين جي زبان سنسڪرت هئي، اتر پرديش، بهار، بنگال ۽ اوڙيسا جي اڳوڻين ٻولين سان لاڳاپي ڪري موجوده هندي، بهاري ۽ بنگالي زبان کي جنم ڏنو ساڳي طرح آرين جي ڏکڻ طرف واڌ جي ڪري گجراتي مهاراشٽري، دڪني ۽ غير دراوڙي نسل جون ٻيون زبانون وجود ۾ آيون. ڪنهن به صورت ۾ ان ڳالهه کان انڪار ڪري نٿو سگهجي ته اڳوڻن سنڌين ٿرپارڪر ضلعي جي ڀاري نگر بندر کان نڪري عربي سمنڊ ۽ هندي وڏو سمنڊ لتاڙي ملايا، جا واسوماترا ۽ ٻين اڀرندي وارن ٻيٽن ۾ پنهنجون بيٺڪون ٺاهيون هيون، انهن ملڪن جي ٻولين ۾ هزارين لفظ سنڌي بنياد جا ملن ٿا، انهن ٻيٽن ۽ انهن جي رهواسين جا نالا اڄ تائين سنڌي بنيادن جا ڏسڻ ۾ اچن ٿا. تاريخ اسان کي بحرين ۽ ايراني نار جي ٻين ٻيٽن ۾ سنڌي جا ٿن ۽ ڪلا جي قومن جي بيٺڪن جو پتو ڏيئي ٿي، جن کي ايراني بادشاهه پاڙيتو سپاهين طور بلوچ قومن جي غارتگرين ۽ عربن جي حملن خلاف پنهنجي فوجن ۾ ڀرتي ڪندا هئا. جيئن فردوسي پنهنجي شاهنامي ۾ بيان ڪيو آهي، پر جيئن ته اهي مير نصير وحشي هئا ۽ اڄ ڏينهن تائين مير وحشي حالت ۾ رهن ٿا، تنهن ڪري ان ڳالهه جو ڪوبه امڪان ڪونه آهي ته انهن ايران يا عراق جي تهذيب تي ڪنهن قسم جو اثر وڌو هوندو. ايراني نار جي انهن سنڌي

جاٽ جي بيٺڪن مان هڪڙو چمڪندڙ هيرو حنفي مذهب جو باني امام ابو حنيفه رحمت الله عليه جي صورت ۾ نمودار ٿيو، جنهن جو بنايل قانون فقه حنفي جي صورت ۾ اسلامي دنيا جي وڏي حصي تي جاري ۽ ساري آهي، جنهن لاءِ مشهور جرمن مشترڪ وارن ڪريمو جو چوڻ آهي ته ”فقه حنفي، اسلام جي قانوني ڪماليت جو ڪرشمو آهي.“

سنڌي ٻوليءَ جي سامي بنياد بابت ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي ’ڪوجنا سان متفق ٿيندي احمد آباد (هندستان) جو سنڌي محقق مسٽر ليلا رام روپچنداڻي پنهنجي عالماڻي تحقيق ”سنڌي ٻولي جو اتهاس“ ۾ صاف طور تي ٻڌائي ٿو ته سنڌي سامي نسل جي زبان آهي ۽ موئن جي دڙي جي تهذيب، بابل اڪاد، سوميرين وغيره عراقي تهذيبن جي اوڀر واري ڀانڻن آهي. مٿيون سموريون تهذيبون پرنسٽن يونيورسٽي آمريڪا جي مشهور استاد پروفيسر فلپن حموري هتي جي ”هستري آف دي عربس“ ۾ لکيل انهيءَ لساني نظريي جي تائيد ڪن ٿيون ته مشرق ۽ مغرب خواهه حامين ۽ سامين ۽ سمورين ٻولين جو سرچشمو آڳاٽي بابل جي اها پراڻي ٻولي هئي جا هزارين سال اڳ انهيءَ خطي ۾ ڳالهائي ويندي هئي، جتي ڪنهن وقت هندستان کان انگلستان ۽ بخارا کان مراڪش تائين رهندڙ موجوده قومن جا ابا ڏاڏا هڪ مشترڪ قوم جي حيثيت ۾ گڏ رهندڙ هئا.

سنڌي زبان جي بنياد کي عراق جي سامي زبانن سان منسوب ڪرڻ کان پوءِ اسان هيٺ ڪي ٿورا نڪتا پنهنجي صراحت جي تائيد ۾ عرض رکون ٿا:

۱. سنڌي زبان ۾ عربي ۽ فارسي لفظ گهڻائي سان ملن ٿا، جي عموماً رواجي شين جا نالا آهن. جهڙوڪ. جبل، بصر، ٿور ۽ شئي وغيره.
۲. براعظم پاڪ و هند جي ٻين ٻولين جي ابتڙ سنڌ جي زبان ۾ محلول ٿيل عربي لفظ ايتري قدر ٺهڪي ٺهڪي ويا آهن جو اهي سنڌي صرف و نحو جي سمورين قاعدن تي پورا بيهن ٿا.

مثلاً:۔ مهاڻو، کيسو، دٻڪي، رٻ، دلو، رسو، ڪلف، سلوار ۽ قميص وغيره اهڙا عام استعمال جا لفظ آهن، جن لاءِ ڪو گمان به نه ڪندو ته اهي ڪنهن ٻاهرين زبان جا لفظ آهن.

۳. داروڪ خاندان جي ٻين زبانن جهڙوڪ ڪشميري، ملتاني ۽ سرائڪي وانگر سنڌي زبان ۾ ضمير متصل جو استعمال ڪثرت سان ٿئي ٿو. ڪشميري ۾ ضمير متصل فقط اسمن سان لڳن ٿا. لهندا ۾ اهي اسمن ۽ فعلن سان لڳن ٿا پر سنڌي ۾ اهي اسمن ۽ فعلن سان گڏ حرف جر سان لڳن ٿا. ضمير متصل جي ڪري سنڌي ٻوليءَ ۾ اظهار جي اختياري جي جيڪا پرڪشش خصوصيت پيدا ٿي پئي آهي، ان انهن ٻاهرين ماڻهن جي دل موهي ورتي آهي، جي ان جي ڳالهائڻ ٻولھائڻ کان واقف ٿين ٿا (An Introduction to Sindh Vol-1 by Lambrick).

۴. عربي ۾ سامي خاندان جي ٻين ٻولين وانگر سنڌي زبان جا فعل گهڻو ڪري ٽي انگريا آهن، جهڙوڪ: اٿڻ، ويهڻ، لڪڻ، ڪلڻ ۽ پئڻ وغيره.

۵. عربي ۾ سامي خاندان جي ٻين ٻولين وانگر صرف الف گڏڻ سان فعل لازمي مان متعدي ۽ فعل متعدي مان متعدي بالواسطه بنجي پوي ٿو. جهڙوڪ: لڪڻ۔ لڪائڻ۔ ڪلڻ۔ ڪلائڻ۔ مرڻ مارڻ۔ ٻرڻ۔ ٻارڻ۔ سڙڻ ساڙڻ۔ چوڻ۔ چوائڻ۔ ترڻ تارڻ ۽ ڪرڻ۔ ڪارڻ وغيره.

۶. سنڌي ٻوليءَ ۾ زير ۽ ري سان ختم ٿيندڙ مؤنث اسمن جو جمع ”ون“ سان ٿيندو آهي، عربيءَ ۾ اهو ساڳيو ”ون“ جمع سان مذڪر ٺاهڻ لاءِ ڪم ايندو آهي. مثال طور:

عربي: عالم۔ عالمن، ڪامل۔ ڪاملون، معلم۔ معلمون. سنڌي: زال۔ زالون، ڪرسي۔ ڪرسيون ۽ ڪت۔ ڪتون.

۷. قديم زماني جي ڄاڻن انهيءَ ڳالهه کي ثابت ڪيو آهي ته مؤنث جي ڌڙي مان لڌل مھرن جي لڀي ساڄي کان کاٻي آهي، جيئن چادر کي چرڻ يا ڪاغذ تي مھر هڻڻ لاءِ اکر ابٽا لکيل هوندا آهن. ان ساڳئي نموني سان مؤنث جي ڌڙي مان لڌل مھرن جا لفظ پڻ الٽا لکيل آهن ته جيئن

چر لڳڻ کانپوءِ اهي سڌا پڙهڻ ۾ اچن.

سنڌي صورتخطي:

مرحوم مولوي دين محمد وفائي پنهنجي مضمون ”سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ“ ۾ رقمطراز آهي ته ”سنڌي زبان جي تاريخ ۾ سڀ کان افسوسناڪ ڳالهه هيءَ آهي ته اسلام جي فتوحات يعني پهرين هجري صدي کان وٺي ڏهين هجري صدي تائين هي ڀتو پئجي نه ٿو سگهي ته اسان جي سنڌ ۾ سنڌي زبان ڪهڙي نموني ۽ ڪيئن ڳالهائي ويندي هئي جنهن مان ڀتو پئجي سگهي ٿو ته موجوده زبان ۽ انهيءَ قديم زبان ۾ ڪهڙو فرق اچي چڪو آهي. اهڙي طرح سان اسلام کان اڳ مهاڀارت جي زماني تائين به سنڌي زبان جي اصليت تي ڪا روشني پيل نه آهي. مؤنن جي ڌڙي جي کوٽائي کانپوءِ جيڪي ڪتبا يا نيون شيون هٿ آيون آهن تن مان فقط ايترو معلوم ٿي سگهي ٿو ته جناب مسيح عليه السلام کان ٽي هزار سال اڳ سنڌي ۾ جيڪي اکر ڪم ايندا هئا سي عراق جي اکرن جهڙا هئا، نه فقط تحرير، پر سنڌ جي تهذيب ۽ تمدن به ساڳيو ئي عراق جي رهاڪن جهڙي هئي. انهيءَ زماني کان اسلام تائين يعني ڪيترن هزارن ورهين تائين سنڌي زبان ۽ سندس صورتخطي تاريخي ۾ رهي آهي.“ (از- مهراڻ جو موجون).

ادبيات:

سنڌي ٻوليءَ جي بنياد بابت بحث ڪرڻ کانپوءِ اسين هاڻي ان جي ادبي صلاحيتن بابت بحث ڪنداسين.

مرحوم حڪيم فتح محمد سيوهاڻي پنهنجي ڪتاب ”آفتاب سنڌ“ ۾ هيٺيون خصوصيتون ڄاڻايون آهن، جي ڪنهن به ٻوليءَ جي ادبي استعداد پرڪڻ لاءِ ڪارآمد آهن:

- (۱) ادبي ٻوليءَ جا لفظ صاف ۽ سليقيدار هجن ۽ زبان تي نه اٿڪن.
- (۲) ادبي ٻولي ۾ تشبيهون، اصطلاح گهڻا هجن ۽ ان ۾ پهڪا، ٽوٽڪا، مثال، چوڻيون، ڳجهارتون ۽ ٻيون اظهار جون رمزون جام

هجن.

(۳) ان ۾ ساڳي شيءِ جي مختلف صورتن، ارتقائي منزلن ۽ استعمالِي ڪارجن لاءِ جدا جدا نالا هجن. ان ۾ ٻاهڙين ٻولين جا لفظ جذب ڪرڻ ۽ انهن کي پنهنجي نموني ڍانچي ۾ سموڻ جي صلاحيت هجي. ساڳي طرح سان اها ايتري قدر ترقي يافتہ زماني جي رفتار سان هم قدم هجي جو ٻين ٻولين جا لفظ جذب ڪرڻ ۾ ڪراحت نہ اچي.

(۴) ان ۾ قافيہ دار، باوزن ۽ تجنيسي الفاظ اڪيچار هجن. ان ۾ جاندار ۽ غير جاندار شين جي آوازن ۽ الفاظن لاءِ هم آهنگي هجي.

(۵) ٻولي ۾ اها صلاحيت هجي جو وڌندڙ علم، اختراع ۽ ايجاد جي ڪري جيڪي شيون يا ضرورتون درپيش اچن تن لاءِ مناسب لفظ گهڙي يا ٻين ٻولين کان اڌارا وٺي ۽ انهن کي پنهنجي نموني سانچي ۾ اهڙو ته سموڻ جي جو انهن مان ڌاريائپ جي بنهہ بوءِ ئي ٺڪري وڃي.

(۶) ادبي ٻولي پنهنجي لفظي تعمير جي لحاظ کان ايتري محيط بسيط ۽ جامع هجي جو هڪ انسائڪلوپيڊيا يا بحر العلوم يا سرو سماع ٺاهي سگهجي.

(۷) ادبي ٻولي اها آهي جنهن وٽ پنهنجا صرف ۽ نحو جا جامع ۽ متوازن قاعدا قانون هجن.

(۸) هڪ ادبي زبان سريلي ۽ شائستہ لفظن جو خزانو آهي، جنهن ڪري ان ۾ انسان جي هر لطف ۽ جذبي جي ترجماني بخوبي ٿي سگهي ٿي.

سنڌي ادبيات جي فقط سرسري مطالعي مان ئي معلوم ڪري سگهجي ٿو ته سنڌي ڪيتري نہ وسيع ۽ لذيز زبان آهي.

هاڻي اسان ڏسون ته سنڌي ٻوليءَ جي ادبيات بابت مشهور عالم ڇا ٿا چون. اسپن سر رچرڊ بوٽن سان شروع ڪنداسين جو سنڌي زبان ۽ ادب تي لکڻ وارو پهريون يورپي عالم آهي. سنڌي ٻوليءَ جي لفظي جزالت ۽ ادبي صلاحيت جي واکاڻ ڪندي پنهنجي مشهور ڪتاب

”سنڌي تاريخ“ (مطبوع لندن سن ۱۸۵۱ع) ۾ لکي ٿو:

”سنڌي زبان الهندي هندوستان جي ڪيترين ٻولين کان سندس لطافت ۽ جزالت جي ڪري بهتر بلڪ اتر ۽ اعليٰ آهي، هن ۾ لفظن جي ايتري ته گهڻائي آهي جو ساڳي شيءِ جا ڏهه ڏهه نالا ٻڌي ماڻهو تنگ ٿي پوندو آهي. ايترائي هن ۾ قافيه دار لفظ آهن، اهڙي ڪابو شيءِ يا ان جو ڪوبه نمونو رنگ، حصو يا ارتقائي روپ نه آهي، جن لاءِ سنڌي ٻوليءَ ۾ ڌار لفظ نه هجي. مثال طور اٺ لاءِ ڏهاڪو ڪن نالا آهن ۽ اهڙيون ٻيون به ڪيتريون ئي شيون ۽ جاندار آهن، جن جا ڇهه ڇهه، ست، ست، اٺ، اٺ نالا آهن. اسم ذات (ڪم، حالت يا خاصيت جا نالا) عربي، فارسي ۽ سنسڪرت مان بلڪل اڪري طرح ورتا وڃن ٿا ۽ نتيجي طور سنڌي زبان جو لفظي ذخيره اڻ ڪٽ ۽ اڪيچار ٿي پيو آهي.“

عيسوي اٺين صديءَ ۾ سنڌي ٻولي جن مقصدن تي پهتي هئي، تنهن جو ذڪر ڪندي مسٽر لئمبرڪ چوي ٿو ته ”عربن جي فتح وقت سنڌي زبان تمام گهڻي قدر سڌريل ۽ وسعت پذير هئي، پر انهيءَ واقعي ۽ سنڌ جي اسلامي قلمرو ۾ شموليت جي ڪري سنڌي ٻولي اڃان به وڌيڪ شاهوڪار ۽ سريلي ٿي پئي. اسلامي دنيا سان سنڌ جو لاڳاپو اتر هندستان کان ٿي سؤ سال کن اڳ ٿيو هو جڏهن غزنوين ۽ غورين ڪاهون ڪري اتر هندستان فتح ڪيو، انهي اوائلي لاڳاپي جي ڪري سنڌي ٻولي تي عربن جو نمايان اثر پيو، ٻين هندستاني زبانن ۾ جن عالمان لفظن جو تعلق مذهب، سائنس ۽ فلسفي سان آهي، سي عربي مان اڌارا ورتا ويا آهن، پر عربيءَ مان تمام رواجي لفظ سنڌي جذب ڪري ورتا آهن، جهڙوڪ جبل، شئي، ليمو، بصر، وغيره اهي سموريون شيون پنهنجن عربي نالن سان معروف آهن، اسين خاطري سان چئي سگهون ٿا ته اهڙا لفظ سنڌي ٻوليءَ ۾ به ڪثرت سان ملن ٿا، پر انهن جي ڪري سنڌي صرف و نحو جي قاعدن ۾ ڪابو بدل بدل ڪانه ٿي

ٽئي، عربي ۽ فارسي لفظ اهڙا ته فطري نموني سنڌي ٻوليءَ ۾ جذب ٿيل آهن جو خاطريءَ سان چئي سگهجي ٿو ته سنڌيءَ ۾ اهي لفظ تمام آڳاٽي زماني کان آيل آهن، جڏهن انهن سڀني ٻولين جو هڪ ئي بنياد هو.

مٿين بيانن مان اها ڳالهه صاف ظاهر ٿئي ٿي ته عربي ۽ فارسي لفظ سنڌي ٻوليءَ جا فطري جزا بنجي ويا آهن انهي ڪري جو تمام پراڻي زماني کان اهي ٽيئي زبانون پاڻ ۾ لاڳاپيل هيون.

هيستائين اسان فقط سنڌي زبان جي بناوت بابت بحث ڪيو آهي، هاڻي اسان پراڻي زماني کان سنڌي زبان جي ادبيات جو جائزو وٺنداسين:

”سنڌي ادبيات جي تاريخ به سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ وانگر پراچين سمي اونداهين ۾ اوجھل آهي، موئن جي دڙي جي رهواسين بلاشڪ پنهنجي ٻولي لاءِ هڪ لڳي ٺاهي هئي، جنهن جي ثابتي انهن مھرن مان ملي ٿي جيڪي هن دڙي مان لڌيون آهن، خاطري سان چئي سگهجي ٿو ته اها لڳي فقط مھرن ٺاهڻ لاءِ ڪم نه آئي هوندي. ڪتاب ۾ سنگي ڪتابا به ضرور انهي لڳيءَ ۾ لکيا ويا هوندا. پراڻي سنڌي ادبيات جي هنن خزانن کي ڪنهن تباهه ڪيو هوندو؟ هيءُ هاڃيڪاري ضرور اهڙن جي هٿان ٿي هوندي جن موئن جي دڙي وارن رهواسين تي فتح حاصل ڪري هن جي تهذيب جا سمورا آثار مٽائي ڇڏيا. رڳ ويد جي مطالعي مان صاف ظاهر ٿئي ٿو ته فاتح آريه لوڪ مغلوب قومن جي سمورين وستين کي نيست و نابود ڪري ڇڏيندا هئا، پر جيئن ته هو آريه يعني سڌريل ۽ موجوده زماني جي هندن جا وڏا هئا تنهنڪري سندن هر ڪنهن هاڃيڪاريءَ تي شفقت ۽ شڪ جو پردو وڌو وڃي ٿو، پر بدقسمتيءَ سان سندن ئي ڌرمي پستڪ سندن پانڊا پيچي ٿو ته ڪيئن نه هو مڪمل تباهيءَ جا ديوتا بنجي ويندا هئا. موئن جي دڙي واري تهذيب جي خاتمي ۽ عربن جي آمد جي ڊرميان هن ملڪ ۾ ڇا

وهيو واپريو، تنهن جي ڪا به خبر ڪانه ٿي پوي، ڇو ته هندن اتهاس جي وديا کي ڪڏهن به فروغ ڪونه ڏنو. هو تاريخ جي علم بدران هنن وقت فقط کي ڏند ڪٿائون رائج هيون، جن ۾ ڏهه سڙا ديوي پنهنجن ويهن هٿن سان راکشن، ديوتن کي نابود ڪندا ڏيکاري ويندا هئا، ٻيهر صورت اها ڳالهه ظاهر آهي ته فاتح آرين جي زبان سنسڪرت کان هار ڪائي سنڌي عوامي زبان طور ملڪ ۾ رائج رهي ۽ انهيءَ ڪمپرسن جي حالت ۾ به عوام جي بل بوتي تي وڌندي، سنسڪرت جا شبد جذب ڪندي زندهه رهي اسان تائين پهتي. برهمڻ جن پنهنجو پاڻ کي علم جو ٺيڪيدار بڻائي پنهنجي ذات اتر ۽ قبيلي تائين محدود ڪري ڇڏيو هو، سي فقط سنسڪرت ۾ لکندا هئا ۽ پاڻ کان سواءِ ٻين سڀني کي لکڻ ۽ پڙهائڻ جي فيض کان محروم رکي قانونن کي به ميساري ڇڏيائون، نتيجو اهو نڪتو جو سنسڪرت سان گڏ مقامي ٻولين ۾ پڻ ساهت جي واڌاري جو امڪان ختم ٿي ويو.

عرب تاريخ نويس ۽ سياح ٻڌائين ٿا ته عرب گورنرن جي راڄ ۾ ملڪي ماڻهو سنڌي ٻولي ڳالهائيندا هئا، جيئن ته عربي سرڪاري زبان هئي، تنهن ڪري سرڪاري لکپڙهه عربي زبان ۾ ٿيندي هئي. پهريون سنڌي ڪتاب جنهن جو عربي تاريخن ۾ حوالو اچي ٿو سو قرآن مجيد جو سنڌي ترجمو آهي، جو عرب گورنر عبدالله بن عمر الهباريءَ جي حڪم تي هڪ سنڌي عالم ”اتر سنڌ جي راجا جي عرضداشت تي“ لکيو هو. قرآن مجيد جو هيءُ ترجمو موجود نه آهي پر خاطريءَ سان چئي سگهجي ٿو ته اهو ديوناگريءَ ۾ لکيو ويو هوندو جا ان وقت سنڌي زبان طور ڪم ايندي هئي.

عرب جتي به ويا اتي علم کي فروغ ڏنائون، سندن ڏينهن ۾ سنڌ ۾ ئي زبانون استعمال ۾ هيون. عربي سرڪاري لکپڙهه ۽ ديني عالمن جي زبان هئي، جنهن کي ڪيترن علمي شوق رکندڙ مقامي ماڻهن حاصل ڪيو ۽ انهن مان ڪي عربيءَ جا شاعر ۽ حديث ۽ فقه جا عالم

ٽيا. اهڙن سنڌي شاعرن ۽ عالمن جا علمي ادبي نسخا عربي ادب ۽ دين
 جي ڪتابن ۾ پڻ تائين موجود آهن. سنڌي عوام جي زبان هئي ۽
 سنسڪرت ٻرهنن طبقي جي زبان هئي جيڪا اڄ تائين ان طبقي وٽ
 محدود آهي، پر هنن جي انهيءَ هڪ هٿيءَ جي باوجود سنسڪرت جي
 علمي اهميت کي سنڌ جي عرب حڪمرانن همٿايو، سنسڪرت ۾ لکيل
 طب، جوتش، حساب ۽ ويدانتي علمن جي ڪتابن کي دمشق ۽ بغداد
 جي درٻارن ۾ عربيءَ جو جامو پهرايو ويو، پنج سنسڪرتجي نالي
 سنسڪرت جي ڪتاب کي عبدالله ابن المقفح نالي هڪ نو مسلم ايراني
 عالم عربيءَ ۾ ترجمو ڪيو، اهو ڪليله دمنه جي نالي سان عربي نثر
 جو پهريون ڪتاب آهي، جو هجري پهرين صديءَ ۾ عهد بنو اميه ۾
 لکيو ويو هو. اهڙيءَ طرح سنسڪرت جي مشهور ڪتاب ”سنڌتتا“
 جو عربيءَ ۾ ترجمو ڪيو ويو، عربي ۽ سنسڪرت سان گڏ سنڌي، جا
 عام ماڻهن جي زبان هئي، تنهن به ان زماني ۾ چڱي ترقي ڪئي. قرآن
 مجيد جي مٿي ذڪر ڪيل سنڌي ترجمي کان سواءِ ٻيا به ڪيترائي
 ڪتاب ڏيئي علمن خواهه عوامي لوڪ ادب تي لکيا ويا هئا، پر اهي
 سڀ ڪتاب ڪٿي آهن؟ عربي ۽ سنسڪرت جا سوين ڪتاب جيڪي
 سنڌ ۾ لکيا ويا هئا سي دمشق ۽ بغداد پهچي ترجمن جي صورت ۾ اڃا
 تائين موجود آهن يا انهن جا حوالا عربي ڪتابن ۾ موجود آهن. پر
 انهن عربي ۽ سنسڪرت جي تصنيفن خواهه سنڌيءَ ۾ لکيل ڪتابن جو
 سنڌ ۾ ڪوبه پتو ڪونه آهي سوچو؟ ”ڪتاب السند والهند“ انهن
 سڀني عالمن، فاضلن، محدثن، فقيهن، شاعرن ۽ اميرن جا نالا ڏئي ٿو
 جي عربي دور ۾ سنڌ ۾ رهندا هئا، يا سنڌ کان ٻاهر بغداد، بصري،
 ڪوفي، حلب، دمشق ۽ ٻين اسلامي شهرن ۾ وڃي چمڪيا هئا. ديبل،
 منصوره، اروڙ ۽ ملتان وغيره ۾ هنن عالمن جا لکيل ڪتاب جن جا نالا
 عربي ڪتابن ۾ اچن ٿا، سي نيٺ ڪيڏانهن ويا؟ اها ڪهڙي آفت هئي،
 جنهن علم جي هيڏن خزانن سان گڏ سنڌي تهذيب کي به گهڻي عرصي

لاء لوڏي ڇڏيو؟، جيئن اڳتي ٻڌايو ويو آهي ته عرب جيڏانهن ويا اوڏانهن علم جا چراغ روشن ڪندا ويا، اها ڳالهه ناشدني آهي جو بخارا، تاشقند، غزني، نيشاپور، طوس، ڪوفو، بصره، بغداد، دمشق، حلب، قاهره، اسڪندريه، قيروان، قرطب، غرناطه ۽ چاليرمو (سلي) وغيره ته علم سان روشن هئا، باقي سنڌ ۾ اچي عربن جو ڏيو گل ٿي ويو هجي، ائين جيڪڏهن نه آهي ته پوءِ سنڌ ۾ عربن جي ڏينهن وارو ديسي ۽ عربي علمه ۽ سنڌ جو انهن ڏينهن وارو تمدن ڪيڏانهن غارت ٿي ويو جو انهن جو ڪوبه پير پتو ڪونه ٿو پوي.

هاڻي اچو ته تاريخ جا ورق اٿلايون ته اها هن بابت ڇا ٿي چوي، خوش قسمتيءَ سان سنڌ جي اتهاس جو هيءُ خوني ۽ خراب باب به عربي تاريخن ۾ تمام وضاحت سان بيان ٿيل آهي. هن سلسلي ۾ هي عرض ڪرڻ ضروري آهي ته سن ۷۱۱ کان سن ۱۲۵۶ع تائين سنڌ جو جيڪو احوال عربي تاريخن، تذڪرن ۽ سفرنامن ۾ ملي ٿو، تنهن جو عشر عشير به ڪنهن ٻي ٻوليءَ ۾ (سنسڪرت سميت) ملي ڪونه سگهندو. سنڌ اسلامي دنيا جو هڪ اٿوٽ انگ جيئن هينئر آهي، تيئن اڳي به هئي، حق ته ائين آهي جو سنڌ سنگم لسانيات هئي اصل کان مشرق وسطي جو حصو رهي آهي ۽ هندستان سان سندس ناتو زبردست سياسي ۽ فوجي هٿ ڊٻڙ وارو رهيو آهي، عالم اسلام جي تاريخ کان اڪهوت ڪري سنڌ جي تاريخ لکڻ اهڙو محال امر آهي، جهڙوڪ نابين جو نقش نگار ڪيڻ.

سر زمين سنڌ جو خوني باب اڄ کان هڪ هزار سال اڳ لکيو ويو هو، جڏهن قرمط نالي هڪ گمراه مذهبي ۽ سياسي ٽولو پنهنجي آماجگاهه بحرين، مستقط، ۽ عمان مان نڪري وڏن ڪٽڪن جي صورت ۾ سنڌ تي حملو آور ٿيو، سنڌ جو ڏوهه؟ ها، سنڌ ڏوهاري هئي، جيئن هينئر آهي، ڇا جي ڪري جو اها مسلمان هئي، ڇا جي ڪري جو علمي ۽ ثقافتي عروج تي هئڻ ڪري ان جا رهواسي عياش ۽ ڪمزور هئا. ڇا

جي ڪري جو اها پنهنجي دارالخلافه بغداد کان هزارين ميل پري هئي ۽ وقت تي کيس مدد پهچائڻ وارو ڪير ڪونه هو. هو سرزمين عرب جي قديم مذهبن زردشتي صابئي ۽ يهودي مت جا پوئلڳ هئا، جن مسلمانن کان وڌيڪ پارڻ ٿي چاهيو. اهي ئي هئا جيڪي خانہ ڪعبه تي ڪاهي، سڀني حاجين کي ماري، حجر اسود کي ڪڍي بحرين ڏي کڻي ويا هئا، ۽ سندن غارت گريءَ جي ڪري حج جي رسم سڄا سارا ۲۵ سال معطل رهي. ابو سعيد جتايي تغير جي قيادت هيٺ قرمطين عيسوي ڏهين صديءَ ۾ بغداد ۾ حبشي غلامن جي غارت گري (فتنة الريخ) کان ستت ئي پوءِ اسلامي دنيا ۾ باهه ۽ خون جا ڌوڙيا لڳائي ڇڏيا، وڏن ۽ محفوظ شهرن کي ڇڏي قرمطين ننڍين ننڍين وستين جو خاتمو ڪري ڇڏيو ۽ هنن جي خوف کان قافلن وارو وڻج واپار ئي ختم ٿي ويو، جنهن ڪري سڄو ملڪ تلف تاراج ٿي ويو. پوءِ جڏهن عباسي فوجن اڀرندي کان ۽ فاطمي فوجن الهندي کان هنن جو محاصرو تنگ ڪري عربستان ۾ هنن جي طاقت جو خاتمو آندو، تڏهن باقي بچيل قرمطين مڪران جو ڪنارو وٺي سنڌ ڏانهن رخ ڪيو جو ان وقت خلافت جو ڌوڙانهون علائقو هو. ڏکڻ اوڀر عربستان ۾ مسلمانن هٿان شڪست کائڻ ڪري هنن کي مسلمانن تي تمام گهڻي ڪاوڙ هئي، تنهن ڪري عربستان جي شڪست جو بدلو هنن سنڌ جي مسلمانن کان ورتو، جي مڪمل طرح سان عربن جي تهذيب کان متاثر هئا. سنڌ جي عرب فوجن کي شڪست ڏيڻ کان پوءِ هنن وحشين سنڌ جي مسلمانن جو قتل عام ڪيو. مسجدون ڊانائون، وستين کي باهيون ڏيئي منصوره، اروڙ ۽ ملتان جي قلعن کي ڏاهي پت ڪري ڇڏيائون، سنڌ جي تباهي هن قرمطي ڪٽڪن هٿان اهڙي مڪمل طور تباهه ٿي جو ان جي اڳيان بغداد جي تباهي ناتارين جي هٿان هيچ نظر اچڻ لڳي، جا تي سؤ سال پوءِ سن ۱۲۵۶ع ۾ ٿي.

تاريخ اسلام جي هن اندوهناڪ واقعي کان پوءِ ديبل جي عظيم الشان ۽ آفاقي شهر جو نالو مٿاڻي پنيور رکيو ويو، جنهن جي معنيٰ آهي

”پڇي پورا ٿيل“ اهڙي طرح اڄ کان ٺيڪ هڪ هزار سال اڳ سنڌ جي سڀا جهڙي ۽ سويياوان سڀيتا جو خاتمو هنن خونخوار درندن جي هٿان ٿيو ۽ انهيءَ دؤر جي سنڌي ادب جي تاريخ تاريخڪين ۾ ٻڌل آهي. قزمطين جي انهيءَ تباهه ڪاريءَ جا اثرات، سنڌ ۾ سومرن جي حڪومت (۹۵۰ - ۱۳۵۰ع تائين) جي آخري ڏينهن تائين معلوم ٿين ٿا. سومرن گهٽ وڌ چار سؤ سال سنڌ تي حڪومت ڪئي ۽ پڪا سنڌي هئا. پر کين مڪمل طرح هڪ تباهه حال برباد ملڪ مليو هو، ٻيو ته خاص طرح جنگجو انسان هئا. تنهن ڪري ملڪي تعمير سندن وس ۽ وٽ کان ٻاهر هئي.

هنن جي حڪومتي دؤر جو گهڻو عرصو خانہ جنگين ۾ گذريو جن مان ٻن ڀائرن دودوي ۽ چنيسر جون تخت لاءِ جنگيون مشهور آهن، باوجود نيڪ خواهشن جي هو ملڪ لاءِ گهڻو ڪجهه ڪري نه سگهيا. هنن جي ڏينهن جو جيڪو سنڌي ادب اسان تائين پهتو آهي، سوڪن ٿورن منظوم رومانوي داستانن تي محدود آهي، جن ۾ مومل جي حسن و جمال، مارئيءَ جي ست ۽ سيل ۽ وطن لاءِ سڪ ۽ اڪير ۽ دودي سومري جي آفاقي شجاعت ۽ قومي غيرت جو جذبو سمايل آهي. اهي سڀ منظوم رومانوي قصا پٽ ۽ پاڻ اڃا تائين سنڌ ۾ ڳائيندا آهن ۽ جيئن ته اهي عام سنڌيءَ جي اعليٰ جذبات جي ترجماني ڪندا آهن، تنهن ڪري انهن کي وڏي شوق سان ٻڌو ۽ همٿايو.

محترم ڊاڪٽر غلام علي الانا صاحب پهريون اسماعيلي عالم آهي جنهن ٿورا گنان پنهنجن ادبي شهيارن ۾ شايع ڪيا آهن، جن مان ان زماني جي سنڌي ٻوليءَ جي نوعيت جي خبر پوي ٿي، هي گنان اڃا تائين هڪ خاص ڀي ۾ لکيا ويندا آهن، جنهن کي خوڄڪي ڀي چئجي ٿو جيڪا گرمڪي ڀيءَ جي بگڙيل صورت آهي.

سومرا پنهنجن جنگجويانه خصلتن جي ڪري وڙهندي وڙهندي ميدان سياست مان غائب ٿي ويا. سومرن کان پوءِ سمن ملڪ جي واڳ

سنڀالي، سمن سنڌ تي ڪل هڪ سؤ سال حڪومت ڪئي. هنن سمانگر تي پنهنجو دارالخلافه بنايو، جنهن کي هاڻي نئون چئجي ٿو. عموماً روشن دماغ هئا. هنن جي ڏينهن ۾ سنڌ صحيح نموني ۾ دارالاسلام ٿي وئي. ملڪ ۾ سوين مدرسو کوليا ويا جن ۾ ديني عالمن نئين وڌڻ کي تعليم ڏيندا هئا، شرعي قاعدن تي سختي سان عمل ڪرايو ويندو هو ۽ دين اسلام حضرت غوث بهاءُ الحق ملتاني ۽ ٻين ولين ۽ عالمن جي تبليغي ڪوششن سان، سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ پکڙجي ويو. سما حڪمرانن عربي کي پنهنجي سرڪاري زبان بنايو پر عام ماڻهو سنڌي ڳالهائيندا ۽ لکندا هئا، سمن علمن ۽ فنن کي خوب همٿايو.

سنڌي ادب، جيڪو سومرن جي زماني ۾ ڪجهه ڪومايل ۽ مرجھايل هو، تنهن سمن جي زماني ۾ تڪڙيون وڪون وڌايون، هن زماني ۾ شيخ حماد، پير مراد شيرازي، اسحاق آهنگر، راجو سيتو دل نوح هوتياڻي، چوهڙ شاهه ۽ ٻيا شخص پيدا ٿيا، جي نه فقط بلند پائي جا اديب ۽ شاعر هئا پر مقتدر ديني رهنما پڻ هئا، جن پنهنجون زندگيون عوام جي روحاني ۽ اخلاقي ڀلي لاءِ وقف ڪري ڇڏيون هيون. سمن جي زماني ۾ تصوف جون پاڙون عوام ۾ پختيون ٿيون، جنهن ڪري روحاني ۽ اخلاقي طرح سان هنن جو معيار بلند ٿي ويو. ڏوهيڙو جنهن جو بنياد سومرن جي ڏينهن ۾ پئجي چڪو هو، تنهن سمن جي ڏينهن ۾ وڌيڪ فروغ حاصل ڪيو. ڏوهيڙا جيڪڏهن اميرن ۽ سردارن جي ڪچهرين ۾ ڳائبا هئا ته عام ماڻهو به پنهنجي علمي مشغلي کان محروم ڪونه هئا، عوام جي اخلاقي ۽ روحاني بهتري لاءِ مدح، مولود ۽ مناجات جو رواج پيو جي مسجدن ۽ بزرگن جي درگاهن تي سماع طور ڳايا ويندا هئا. ڪافي ۽ راڳ جو رواج عام هو، عالم پنهنجون فتواون تحريرون ۽ تصنيفون عربيءَ ۾ لکندا هئا جا مدرسن ۾ نصاب طور پڙهايون وينديون هيون. سمن جي دور حڪومت جو هڪ نهايت قيمتي ادبي شهپارو اسان تائين پهتو آهي، سو ساموئي جا بيت آهن، هن

۾ سنن درويشن سنڌ جي آئيندي بابت پنهنجون پيشنگويون ڏنيون آهن. قاضي قاضن سيوهڻ جو مشهور عالم ۽ اهل الله ٿي گذريو آهي. هن صاحب سمن جي آخري دور ۾ پنهنجي فيض جي يالوت کڻي، ڄام فيروز ۽ ڄام صلاح الدين جي وچ ۾ گاديءَ تان جيڪا خانہ جنگي ٿي، تنهنجو فائدو وٺي ميرزا شاهه بيگ ارغون جنهن کي ميرزا جابر بن عمر شيخ ميرزا چغتائي مغل فنڌار مان ڌڪاري ڪڍيو هو سو ارغونن جو وڏو ڪٽڪ وٺي سنڌ تي ڪاهي آيو. ۽ هڪ وڏي خوني لڙائي کان پوءِ (جنهن ۾ بي انت جاني، علمي ۽ ثقافتي نقصان ٿيو)، سنڌ تي قبضو ڪيائين، پر ارغونن کان پوءِ ترخان آيا جن کان سن ۱۵۹۲ع ۾ دهلي جي چغتائي مغلن، اڪبر اعظم جي دؤر حڪومت ۾ سنڌ ملڪ جون واڳون ورتيون، دهليءَ جي چغتائي مغل بادشاهن جي اثرائتي حڪومت سن ۱۷۰۷ع يعني عالمگير جي وفات تائين هلي، جنهن کان پوءِ ڪلهوڙن جي مقامي قبيلي ملڪ جو انتظام سنڀاليو، سن ۱۷۰۷ع کان سن ۱۷۵۵ تائين ڪلهوڙا دهليءَ جي مغل بادشاهن يا ايران ۽ افغانستان جي بادشاهن جي طرفان صوبيدارن جي حيثيت سان حڪومت ڪندا هئا، تنهن کان پوءِ سندن حڪومت جي خاتمي يعني سن ۱۸۸۳ع تائين ٽالپرن خود مختيار بادشاهن جي حيثيت سان سنڌ تي حڪومت ڪئي.

مغلن جي دور حڪومت ۾ حڪومت ۽ مدرسي ۾ سنڌي ۽ عربيءَ جي جاءِ فارسي زبان والاري، هن زماني ۾ به ان کان پوءِ به ڪافي عرصو فارسي زبان سنڌ ۾ انتظامي ۽ علمي ۽ ثقافتي معاملن ۾ ڪم ايندي رهي، مقامي ماڻهن ۽ وچ ايشيا ۽ ايران کان آيل نوواردن سوين ڪتاب فارسيءَ ۾ لکيا. ڪي ارغون ۽ ترخان بادشاهه ۽ دهليءَ جي بادشاهن جا صوبيدار خود فارسيءَ جا شاعر ۽ عالم هئا، تنهن ڪري فارسي ادبيات سنڌ ۾ چڱو فروغ پاتو. فارسي جي ايتري عالمگير همت افزائي جي باوجود سنڌي زبان جي ترقي بنهه روڪجي ڪانه ويئي.

سنڌي زبان جون پاڙون عوام جي جذبات جي اونهائين ۾ هيون، جنهن ڪري ان جو وهڪرو روڪجڻ وارو ڪونه هو. اگرچہ فارسي زبان جي تحصيل لاءِ مدرسا ۽ ڪاليج برپا ڪيل هئا ۽ سنڌي لاءِ سڪڻو مڪتب بہ کوليل ڪونه هو، ان هوندي بہ عوامي حلقن ۾ سنڌي کي ڪافي مقبوليت حاصل هئي، سنڌي جا مدح، نعت، مولود، مناجات، وعظ ۽ خطبي جي زبان هئي سا عام ماڻهن کان، جي گهڻي قدر ديندار هئا، ڪيئن پري ٿي سگهي ٿي ۽ مسجدن، خانقاهن ۽ بزرگن جي درگاهن تي، وعظ، مولود، مناجات سنڌي ۾ چيا ويندا هئا. اهڙي طرح عوامي ڪچهرين ۾ ڏوهيڙا، ڪافيون ۽ وايون بہ سنڌيءَ ۾ ڳايون وينديون هيون. ان دور جو مشهور شاعر شاهه عبدالڪريم بلڙيءَ وارو هو. ان کان سواءِ پير محمد لکوي، لطف الله قادري، عثمان احساني ۽ ٻيا سوين شاعر ان دور ۾ ٿي گذريا آهن، جن مان ڪن جا ڪلام اسان تائين پهتا آهن.

مغلن کان پوءِ ڪلهوڙا آيا، جي مڪمل طرح سان مقامي هئا، اگرچہ پسگردائي وارين مغل، ايراني ۽ دراني حڪومتن جي اثر ڪري دربار ۽ حڪومتي انتظام جي زبان فارسي هئي، تنهن هوندي بہ سنڌي ادب جو ڪافي واڌارو ٿيو، عوامي ڪچهرين، ميلن ملاڪڙن، مسجدن ۽ خانقاهن ۾ سنڌي عام استعمال جي ڪري مڪتب ۽ مدرسن ۾ پڻ نصاب طور پڙهائڻ لڳي. سنڌي ٻوليءَ جو سمورو پراڻو معياري ادب انهي زماني جي پيدائش آهي، تنهن ڪري ان دؤر کي صحيح طور تي سنڌي ادبيات جو سونهري دؤر چئي سگهجي ٿو. ڪلهوڙا دؤر ۾ سنڌ، شاهه عبداللطيف ڀٽائي، شاهه عنايت رضوي، ميوڻ عيسيٰ، مخدوم عبدالرحيم گرهوڙي، روخل فقير، محمد بقا شاهه راشدي، صاحبڏنو فاروقي وغيره جهڙا عمدہ شاعر پيدا ڪيا دستوري ڏوهيڙن بيتن، وائين ۽ ڪافين کانسواءِ شعر جا نوان قسم جهڙوڪ مناقبا، مناجاتون ۽ مناظرا وجود ۾ آيا، مخدوم عبدالروف ڀٽي، ميان محمد سرفراز ڪلهوڙو ۽

محمد جمن چارڻ پنهنجون مداحون ٺاهيون، جن کي سنڌ جا مولودي وڌي چاهه سان مسجدن ۽ خانقاهن ۾ پڙهندا آهن، ڪلهوڙن جي زماني ۾ سنڌي ٻولي ۾ پهريون ڀيرو عربي حروفن جي قاعدن تي وزن دار شعر ر ٺهيو. ميرزا تقى، حافظ عالي ۽ نواز محمد سهتو هن صنف تي سنڌ جا اوائلي شاعر آهن. مخدوم ابوالحسن ٺٽوي سنڌي ٻوليءَ لاءِ عربيءَ جي نموني تي هڪ صورتخطي ٺاهي، جنهن ڪري سنڌيءَ جي مخصوص آوازن لاءِ عربي حرفن تي نشانين ڏنل هيون، هن صورتخطيءَ جي ايجاد ڪري سوين ديني مسئلا، نماز ۽ روزي جا احڪام، عقائد، قصص وغيره سنڌي ۾ لکڻ لڳا، جنهن ڪري عام ماڻهو گهڻي قدر ملن مولائين جي ڪاڻ ڪيڏ ڪان آڃا ٿي پيا، مقدمة الصلواة، زادالفقير، فرائض الاسلام، ڪنزالعبرت، قمرالمنير، غزوات ۽ ٻيا سوين ڪتاب ابوالحسن جي سنڌي ۾ ڇپيا. هن دور ۾ گهڻن ڪتابن جا ليکڪ ٿي گذريا آهن هن زماني ۾ قافيه دار (مسجع) سنڌي ڪتاب به لکڻ ۾ آيا ۽ ڪي ڪتاب وري سڌو سنئون عربي نموني ۾ لکيا ويا، جن ۾ قافيه وزن بحر ڪجهه به ڪونه هو. ٺٽي جي قاضي عبدالحڪيم ان زماني ۾ ”دعائي ڪيميائي سعادت“ سليس سنڌيءَ ۾ لکي جا اڃا تائين موجود آهي.

ڪلهوڙا دور جو اڄ کان اٽڪل ٻه سؤ سال اڳ پورو ٿيو، سو صحيح نموني ۾ سنڌ جي موجوده علمي، ادبي، ديني ۽ سوفي صدم عوامي خواندگيءَ جو پيش خيمو آهي. انگريزن جي زماني ۾ سنڌي مسلمانن جي عام ناخواندگيءَ جو مکيه سبب اهو هو جو انگريزن سندن تعليمي سرشتي ۾ دين کي بنهه خارج ڪري ڇڏيو هو، هوڏانهن ڪلهوڙن جي ڏينهن ۾ مڪتبن ۽ مدرسن ۾ نصاب جو غالب حصو دين سان وابسته هو ۽ ديني علم جي خاطر سمورا مسلمان مڪتبن ۽ مدرسن ۾ پنهنجا ٻار موڪلي ڏيندا هئا، جتان اهي دين ۽ دنيا جا علم حاصل ڪندا هئا. ملڪي تعليم مان جڏهن دين جو نصابي حصو خارج

ڪيو ويو تڏهن مسلمان ڪيتري عرصي تائين جديد تعليم کان محروم رهجي ويا، ڪلهوڙن جي زماني ۾ سنڌ جي جيڪا علمي ۽ ثقافتي ترقي ٿي، تنهن کي وڏي غارتگر مدد خان پٺاڻ، چند مهينن ۾ ڦٽائي ناس ڪري ڇڏيو. هڪڙي تخت جي دعويدار کي سندس پٺي پاڻ جي خلاف مدد ڏيڻ جي بهاني خونخوار مدد خان پنهنجي بکين ۽ رهزن افغان سپاهين جي لوپ جي باهه وسائڻ لاءِ سنڌ جي بيڪس ۽ غير محفوظ عوام کي ظلم ۽ ستم جو نشانو بنايو ۽ ٿورن مهينن اندر سڄي سنڌ تلف و تاراج ٿي وئي ۽ مدد خان غارتگر جي هاڻيڪاريءَ جي ڪري سنڌ جي مٿان جيڪا علمي، ادبي ۽ ثقافتي تباهي آئي، ان جي پورائي اڄ ڏينهن تائين ڪونه ٿي سگهي آهي.

سنڌ جي ٽالپر اميرن جو اقتدار مدد خان پٺاڻ جي غارتگريءَ جو سڌو سنئون نتيجو هو. جيئن ته ڪلهوڙا سنڌي عوام جي عزت، جان ۽ مال کي پٺاڻ غارتگر کان بچائڻ ۾ ناڪام ويا، ته هنن جرئت مند ٽالپر خاندان ڏانهن پنهنجي بچاءَ لاءِ ٺاهيو ۽ ٽالپرن به پنهنجي قيمتي خون جي قرباني ڏيئي سنڌ جي آن ۽ جان جو بچاءَ ڪيو. حڪومت ۾ اچڻ شرط ٽالپر اميرن مدد خان پٺاڻ کي بچائي ڪڍيو. سنڌ جا جيڪي علائقا ڪلهوڙا حاڪمن افغان بادشاهن قلات جي خان، بهاولپور جي امير ۽ جوڌپور جي راجا کي مختلف سببن جي ڪري ڏنا هئا سي مڙني کان تلوار جي زور تي واپس وٺي دوباره سنڌ سان ملايائون، جنهن ڪري سنڌ جو موجوده نقشو جڙي راس ٿيو. ٽالپر اميرن جي حفاظتي ڇٽيءَ هيٺ سنڌ جا ماڻهو ٻيهر علم ۽ تهذيب جي خزانن ميڙڻ ۾ جنبي ويا. مڪتب ۽ مدرسا هڪ ٻيڙو وري طالبن جي تنوارن سان گونجڻ لڳا ۽ سنڌي ثقافت نيٺ راهن ۾ پنهنجي عظمت گولڻ لڳي، پر جيئن ته هڪ اڇڙيل وسيءَ کي ٻيهر آباد ڪرڻ ۾ تمام گهڻو وقت لڳي ٿو تنهن ڪري ڪلهوڙا دور واري اڳوڻي اوج تي واپس پهچڻ لاءِ سنڌ کي گهٽ ۾ گهٽ ٻن سون سالن جي مڪمل امن امان جي ضرورت هئي، پر

اٺين ڪونہ ٿيو، سنڌي سڀا جهڙا اڃا پنهنجي عظمت کي ٻيهر حاصل ڪرڻ لاءِ سانباها ڪري رهيا هئا ته دنيا جي الهندي وارن ٻيٽن مان هڪ درنده صفت بکي ۽ مڪار قوم جنهن کي انگريز چئجي ٿو، اچي سنڌ تي ڪڙڪي.

اهڙي حرفت بازيءَ جي حيرت انگيز شاهڪار ۽ سياسي فريب جو نظير بين الاقوامي تعلقات ۾ ملڻ مشڪل آهي، جنهن جي وسيلي سرچارلس نيپئر ميرن کان سنڌ کسي ورتي، ٽالپر بهترين سوچر ته هئا پر سياسي ترڪتالين کان قطعي ان واقف هئا. هنن دوستي ۽ نيڪ نيتيءَ جي نانءَ تي سڀ ڪجهه هارائي ڇڏيو ۽ سنڌ کي ٻيهر سورن ۾ مبتلا ڪري ڇڏيو.

جيئن ته اڳ ۾ ٻڌايو ويو آهي ته علمي ۽ ادبي سرگرميون جي ڪلهوڙا دور جي آخري ايام ۾ ڪتجي ويون هيون سي ٻيهر ٽالپر دور ۾ شروع ٿي ويون، آس پاس وارن ملڪن جي اثر ڪري درباري ۽ انتظامي ٻولي وري به فارسي ئي رهي. (جنهن حڪمران گهراڻي سميت سنڌ جا وڏا شاعر، اديب ۽ عالم پيدا ڪيا) پر مڪتبن ۽ مدرسن جي ابتدائي ٻولي اهائي سنڌي رهي، جنهن کي علم عروض جي رواج پذير ٿيڻ ڪري هن دور ۾ حيرت انگيز وسعت، لچڪ ۽ رواني حاصل ٿي. سچل سرمت، ثابت علي شاهه، ميرزا مراد علي بيگ، ميرزا فتح علي بيگ فتح ۽ خليفو ڪرم الله هن عظيم تبديلي جا علمبردار هئا، پوءِ پيا. به ڪوڙ اديب ۽ عالم ميدان تي نڪري آيا. سنڌي ٻولي پهرين پيرو پنهنجي ادبي ۽ شاعرانه اظهار جي استعداد ۽ وسعت کان آشنا ٿي، علم عروض جي استعمال ڪري سنڌي زبان کي لفظن، اصطلاحن ۽ شاعري جي موضوعن جو هڪ وڏو ذخيرو هٿ آيو، جيڪو هن کان اڳي عربي ۽ فارسيءَ جي ڄاڻن ۾ لڪندڙن تائين محدود هو، گويا بلبان فارس ۽ سخنوران عرب بنا ڪنهن بخل ۽ رک رکاءَ جي پنهنجي شاعري ۽ ادب جا خزانا پنهنجن سنڌي شائقين لاءِ کولي ڇڏيا، هڪ املهه موتين جي

کان ۽ ماڻڪن جي مخزن سنڌين کي هٿ آئي. موجوده دور جي سنڌي ادببن جو هڪ ٽولو انهيءَ عظيم انقلاب ۽ انڪشاف کي کڻي گهٽ نظرن سان ڏسي پر حقيقت ۾ عربي ۽ فارسي جي لفظن، اصطلاحن ۽ شاعريءَ جي موضوعن، سنڌي ادب جي ڪاڀا پلٽي ڇڏي. شاعريءَ کان پوءِ ٻيو نمبر وڏو اثر علم انشاءِ ۽ مضمون نگاري تي پيو، جنهن ادب جي صنفن، قص نويسي سميت اڳتي هلي، انگريزن جي دور حڪومت ۾ گل ۽ شاخون ڪڍيون، پنهنجن اصولوڪي شعري طريقن، جهڙوڪ: ڏوهيڙو، ڪافي، وائي، بيت، مدح، مناجات وغيره کي ڇڏي ڏيڻ يا نظر انداز ڪرڻ کان سواءِ سنڌي شاعرن، فارسي ۾ اظهار تي لبڪشائي ڪئي ۽ غزل ۽ مرثيه سان گڏ شعر جي ٻين صنفن جهڙوڪ رباعي، مخمس، مسدس، مثنوي، منقبت وغيره تي طبع آزمائي ڪرڻ لڳا. هن دور ۾ حفيظ تيوڻي پنهنجو مومل راڻو ۽ خليفي عبدالله ليليٰ مجنون پنهنجي ڊگهن ڏوهيڙن ۾ لکيا، سوامي چئنرا لند شڪارپوري ۽ دلپت صوفي سيوهاڻي سنڌي شاعري ۾ ويدانتي عنصر آندو ۽ سنڌيءَ کي سنسڪرت ۽ هنديءَ جي وڻندڙ لفظن سان مالا مال ڪيو، ٽالپري دور ۾ نظم سان گڏ نثر ۾ به ڪيترائي ڪتاب لکيا ويا.

سن ۱۸۴۵ع ڌاري سنڌي ادب جو جيڪو ذخيره سر رچرڊ برٽن کي دستياب ٿيو، تنهن جو ذڪر ڪندي هو لکي ٿو ته سنڌي ادب لاءِ بغير تردد جي چئي سگهجي ٿو ته جنهن وقت اسان هندستان ورتو ان وقت ڪنهن به ٻولي کي پنهنجو اصولوڪو ادب ايترو ڪونه هو، جيترو سنڌي ٻولي کي هو. سنڌي ادب جو گهڻو حصو ترجمن تي مشتمل آهي، جي عربيءَ جي مذهبي ڪتابن تان ڪيا ويا آهن. نثر ۾ به اسپن مسلمانن جي ذري گهٽ سڀني علمن جا ترجما ڏسون ٿا جي عربي ۽ فارسي تان ڪيا ويا آهن. علم انشاءِ يا خط نويسي تي خصوصا سنڌين گهڻو ڌيان ڏنو آهي. ان کان سواءِ طب ۽ ٻين علمن تي سنڌي ۾ ڪتاب ملن ٿا، جيتري قدر شعري ادب جو تعلق آهي، سنڌي مرهٽي،

هندي، برج پاشا ۽ سندس ٻين پاڙيسري زبانن کان زياده شاهوڪار آهي. سنڌيءَ کي شاعرانه اظهار جي لاءِ پنهنجا مخصوص نمونا ۽ طريقا آهن. سنڌيءَ جو شعري ذخيرو حسن ۽ لطافت کان خالي ڪونه آهي، اظهار کي گونا گوني ۾ تنوع سان گڏ سنڌي شعر ۾ جيڪا اختصار ۽ تازگيءَ جي خصلت آهي، تنهن ان کي سڀني پاڙيسري زبانن کان ممتاز ۽ منفرد ڪري ڇڏيو آهي.

انگريزن ناپسنديده نموني ۾ سنڌ کي گڙڪايو ان کي هڪ پاسي رکي اسين جيڪڏهن بي رٿائيءَ سان ڇاچينداسين ته ڏسبو ته سندن دؤر ۾ سنڌي زبان ۽ ادب جي هم گير ترقي ٿي. هن سلسلي ۾ انگريزي حڪومت جا فيصلا به قابل ذڪر آهن، جن مان ڪي هن ريت آهن:

(۱) فارسيءَ جي جاءِ تي عدالتي ۽ انتظامي معاملن لاءِ سنڌي ٻولي کي لازمي قرار ڏنو ويو، جا هتي جي رهاڪن جي پنهنجي زبان هئي.

(۲) سنڌي ٻوليءَ جي لاءِ هڪ مڪمل ۽ جامع لپي يا صورت خطيءَ ۾ رواج آنداڻون جامخدوم ابوالحسن جي ايجاد ڪيل لپيءَ کان وڌيڪ جامع مفيد ۽ موزون هئي.

مٿين ٻن انتظامي قدامت کان سواءِ انگريزن هڪ ٽيون ڪم اهو ڪيو جو سنڌي ٻوليءَ کي اسڪولن ۾ ذريعه تعليم قرار ڏنائون، ڪتابن جي اشاعت جون سهولتون، جي انگريزن جي دور ۾ وڏي پيماني تي ميسر ٿيون، تن جي ڪري به سنڌي ادب جي واڌاري کي وڏي هٿي ملي.

ان کان سواءِ هيٺين ٽن سببن جيڪري به انگريزي دور، سنڌي ٻولي ۽ ادب ۾ بي پناهه واڌاري جي ڪري تاريخ ۾ قدر ۽ منزلت واري جاءِ والاري ٿو:

- (۱) ڇاپخانن ۾ سنڌي درسي ۽ غير درسي ڪتابن جي وڏي انداز ۾ ڇپائي.
- (۲) سنڌي اخبارن، رسالن ۽ تمثيلن (ڊراما) جي اشاعت.
- (۳) ڪراچي، حيدرآباد، سکر، شڪارپور، لاڙڪاڻو ۽ سنڌ جي ٻين وڏن شهرن ۾ سنڌي اشاعت گهرن جو برپا ٿيڻ.

مٿي ڏيکاريل سڀني سببن ۽ مفت ابتدائي تعليم جي ڪري جا انگريزن ملڪ ۾ رائج ڪئي، سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪتابن جي اشاعت حيرت انگيز حد تائين وڌي وئي.

ان زماني ۾ سنڌي درسي ڪتابن جي اشاعت هزارن بلڪه لکن ۾ ٿيڻ لڳي. ان کانسواءِ سنڌي ٻولي ۾ ادب جون ٻيون صنفون رواج پذير ٿيون، جي گهڻو ڪري عربي، فارسي ۽ انگريزيءَ تان ترجمي جي صورت ۾ هيون، جهڙوڪ ڊراما، افسانو، مضمون وغيره. شعر و شاعري جي دائري ۾ به ڪيترا نوان منظوم اظهار جا طور طريقا رواج ۾ آيا. مرزا قليچ بيگ، ميرزا قربان علي بيگ قربان، سيد ميران محمد شاه، مولوي هدايت الله مشتاق، ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽو، حڪيم فتح محمد سيوهاڻي، مولوي دين محمد وفائي ۽ ٻيا انيڪ هن دور جا مشهور نثر نويس ٿي گذريا آهن.

شاعرن ۾ ميرزا قاسم علي بيگ، مير حسن علي خان، مير عبدالحسين خان سانگي، ميرزا قربان علي بيگ، ميرزا امام علي بيگ، غلام محمد گدا، فاضل، قاسم، گل، بلبل، حامد، مير علي نواز خان، حافظ حيات، واصف، مخلص، ميرزا علي محمد بيگ مظفر، غلام احمد نظامي، حاجي محمود خادم، نواز علي نياز، دين محمد اديب وغيره انگريزي ۾ برڪ شاعر ٿي گذريا آهن.

نثري نظري جي مٿي ذڪر ڪيل جليل القدر هستين کانسواءِ سوين اهڙا به ليکڪ ۽ شاعر انگريزي دور ۾ ٿي گذريا جن اخبارن ۽ رسالن ۾ پنهنجا ادبي شهپارا شايع ڪرائي، سنڌي ادب جي خدمت ڪئي آهي.

سنڌي زبان ۽ ادب اڃا ترقيءَ جي شاهراه تي وڪون وڌائي ٿي رهيا هئا ته مملڪت خداداد پاڪستان دنيا جي نقشي تي نمودار ٿي. سن 1947ع کان سنڌي زبان ترقي جي نين منزلن ۾ داخل ٿي. ان جو ادب ٻين ٻولين مان ترجمو ڪيل شهپارن ۾ سنڌي شاعرن ۽ نثر

نويسن جي اصلوڪين تحريرن سان مالا مال ٿي رهيو آهي. ڪنهن وقت هندو ڇاپيندڙن ۽ ليکڪن جي لڏ پلاڻ جي ڪري اهو انديشو ڪيو ويو ته سنڌي زبان ۽ ادب اجهو پوين پساھن ۾ آهن. پر قدرت کي ڪا چڱي ڳالھ منظور هئي. هندو ناشرن جي لڏ پلاڻ کان پوءِ سندن ڇڏيل اشاعت گهرن کي نو وارد پرائن سنڌين آر - ايڇ احمد برادرس، يوسف برادرس، ڪاٺياواڙ اسٽورس ۽ ٻين سنڀالي ورتو ۽ انهن کي ايڏو وڌايائون جو ڪوبه ڪتاب سنڌي ۾ تحرير ٿي مس آيو ته ان جي اشاعت جو ڪنهن نه ڪنهن ناشر جي طرفان بندوبست ٿي ويندو هو. مٿي ٻڌايل ناشرن کان سواءِ، ڪيئن ٻيا اشاعت گهر، جهڙوڪ سنڌي ادبي سنگت، بزم طالب الموليٰ، سياسي پبليڪيشن، آواز ادب، سهڻي پبليڪيشن، برسات، تحريڪ، اڳتي قدم، رهبر آئينو وغيره وجود ۾ آيا، جن نون سيڪڙاڻا اديبن جي رهنمائي ۽ همت افزائي ڪئي. اهڙي طرح سان هاڻي مختصر افسانن، ڊرامن لاءِ موزون ۽ غير موزون نظمن جو خاصو ذخيرو گڏ ٿي ويو آهي. سنڌ جي گهڻو ڪري هر ڪنهن وڏي شهر ۾ ادبي انجمنون قائم آهن، جن جي گڏجاڻين ۾ نوان افسانا، شاعري ۽ ٻيا جواهر پارا پيش ڪيا ويندا آهن ۽ انهن تي حاضرين جي طرفان ٽيڪاڻپي ۽ تنقيد وغيره به ٿيندي آهي.

پاڪستان جي مرڪزي حڪومت ۽ سنڌ جي صوبائي حڪومت به پنهنجي ليکي سنڌي زبان ۽ ادب جي واڌاري لاءِ ڪم ڪنديون رهن ٿيون، سنڌي ادبي بورڊ، جنهن کي سنڌ سرڪار سن ۱۹۵۱ع ۾ قائم ڪيو هو، تنهن هيستائين اٺيڪ سنڌي ڪتاب ڇپايا آهن ۽ اڃا تائين ڪتابن جي ڇپائيءَ جو پروگرام بورڊ جي رٿائن ۾ شامل آهي. ان کان سواءِ سنڌي زبان، ادب ۽ سنڌ متعلق ٻين مڙني موضوعن تي معلومات حاصل ڪرڻ ۽ کوجنا کي وڌائڻ لاءِ ڪيترائي ادارا قائم ڪيا ويا آهن، جيڪي سنڌي ٻولي ۽ ادب لاءِ ڪم ڪري رهيا آهن. انهن ۾ سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو پڻ سرفهرست آهي.

ٲارڙو ۽ سنڌي ٻولي

مَنڌَرِيو مَڄَڙِي پَرِيٺا بِيڌار

(۱) ٲارڙي تي جيڪو خوف ٻڃاڻيل هوندو آهي ان تاثر کي دور ڪرڻ لاءِ نئين داخل ٿيندڙ ٲار تي استاد کي خاص توجهه ڏيڻ گهرجي، هو ٲارڙي سان ٲيار ۽ محبت سان ڳالهائي. هڪ ڪامياب استاد اهو تاثر قائم ڪري، جيئن شاگرد کيس ٻڃائين ۽ هو انهن کي ٻڃائي. ٲارڙا اهو خيال ڪن ته استاد کي هر طرح سندن عزت جو خيال آهي ته اهي استاد جي عزت ڪندا ۽ تعليم ۾ ڇاهه وٺندا.

(۲) نئين داخل ٿيل ٲار کي گهرو ماحول وانگر آزاد ٲڙڄي ته اهو اسڪول جي دائري اندر شيون، ماڊل، ڇارت وغيره ڄاڇي ڏسي. ٲهريان ٲه مهينا ڪن ته نون ٲارڙن لاءِ هڪ الڳ ڪلاس جو بندوبست ٿيل هجي، جيڪو تصويرن ۽ سهڻن ڇارتن وغيره سان سينگاريل هجي. ان ڪمري ۾ اهي تصويرون ۽ ماڊل وغيره هجن، جيڪي اڳتي هلي الف - ب ۽ لفظن سکڻ ۾ سندس معاون ثابت ٿين. نون ٲارن لاءِ نفسيات جو ڄاڻو ۽ تجربڪار استاد مقرر ڪجي، جيڪو ٲارڙن جي ٲڇا تي انهن جي مناسب رهنمائي ڪري سهي.

نون داخل ٿيل ٲارڙن کي ٻئي يا ٽئين ڪلاس جي شاگردن سان نه ويهارجي، ٲر جيڪڏهن اهڙو بندوبست ڪن بهراڙي جي اسڪولن ۾ ڪرڻ ناممڪن آهي، ته ٲوءِ استاد کي نهايت خبرداريءَ سان پنهنجي تعليمي عمل کي جاري رکڻ گهرجي. ٲارڙن سان ٲيار، پنهنجائپ ۽ همدردي وارو ورتاءُ ڪرڻ جڳائي، جيئن نوان ٲار اوڀرائپ يا خوف محسوس نه ڪن.

(۳) استاد نئين داخل ٿيل ٲارڙي کي ٻولي ڳالهائڻ لاءِ ڪافي

دلچسپ نمونا فراهم ڪري ڏئي، ان لاءِ لڳاتار ٻه مهينا کن ٻار کي آزاد ڇڏجي. اهڙيون شڪليون ۽ چارٽ ۽ ماڊل وغيره کيس ڪلاس ۾ مهيا ڪري ڏئي، جيڪي پڙهڻ ۽ لکڻ جي ڪم ۾ ٻار جي مدد ڪن.

اسان جو فرض آهي ته ٻارن لاءِ اسڪول ۾ زباني ڪم جي استعمال جو جوڳو بندوبست ڪريون ۽ اهڙا طريقا اختيار ڪريون جيئن ٻارڙا وڌ کان وڌ زباني ڪم ۾ مشغول رهن. اسان جو تجربو آهي ته هيٺين درجن جا ٻار جيڪي آزاد نموني ڳالهائڻ، ويچار ڪرڻ ۽ راءِ ظاهر ڪرڻ تي هريل هوندا، تن جا مضمون ۽ ٻيون لکتون وڌن ٻارن جي لکڻ ۽ مضمونن کان زياده فطري ۽ آزاد ۽ وزن دار هونديون. هن مان ثابت ٿيو ته تقرير يا زباني ڪم تمام ضروري آهي.

(۴) زباني ڪم جا مختلف نمونا:

۱. گفتگو ۰۲. بيان ۰۳. راند ۰۴. آکاڻيون

گفتگو: گفتگو جو هڪ خاص پيرڊ پهرئين ڪلاس ۾ هئڻ گهرجي، شاگردن کي هڪٻئي سان استاد يا ڪلاس جي ٻين شاگردن سان ڳالهائڻ جي تربيت ڏني وڃي، مختلف موضوعن ذريعي ٻارن کي بالڪل بي حجاب ۽ بي تڪلف نموني ڳالهائڻ لاءِ همٿائجي، حجاب ڪندڙ ٻارن تي هن پيرڊ ۾ خاص ڌيان ڏيڻ گهرجي. ڪڏهن ڪڏهن اهڙي پيرڊ ۾ ٻار پنهنجا رانديڪا پنهنجي هٿ جون ٺهيل شيون ۽ لٽل شيون کڻي اچن ۽ انهن متعلق کين ڳالهه ٻولهه ۽ سوال جواب ڪرايا وڃن.

بيان : بيان جي لياقت ٿوري توجه ۽ سيڪارڻ سان ٻارن ۾ پيدا ڪري سگهجي ٿي. اسڪول ۾ روزانو ڪيترا اهڙا موقعا اچن ٿا، جن جي حوالي سان شاگردن کي بيان ڪرڻ جي تربيت ڏيئي سگهجي ٿي. شاگردن کي بيان ڪرڻ وقت هيٺين ڳالهين ڏانهن ڌيان ڏيارڻ گهرجي.

(الف) بيان درست ٻوليءَ ۾ صاف ۽ چٽو ڪيل هجي.

(ب) ٿورن لفظن ۾ موضوع مطابق ۽ اثرائتو هئڻ گهرجي،

جيڪو ٻڌندڙ تي اثر ڪري.

(ج) اهو مختصر هجي، منجهس ضروري حقيقتون بيان ڪجن ۽ غير ضروري ڳالهين کان پاسو ڪجي.

(د) بيان ۾ مکيه حقيقتون پهريائين ۽ ان بعد ٻيون ڳالهيون

هجن.

(ه) بيان عمر ۽ لياقت آهر هئڻ گهرجي، پهرئين درجي ۾ سؤلا موضوع ڏجن جيئن: ۱. نلڪي مان پاڻي ڪيئن ڀرجي ۲. ڦيٽو ڪيئن ڦيرائي ۳. اسان جي ڳوٺ ۾ ڇا ڇا آهي. ۴. باغ ۾ ڪهڙا وڻ ۽ ٻوٽا آهن وغيره.

راند : ٻارن کي راند ڪرڻ جو فطري شوق هوندو آهي، انهن راندين ۾ لڪ لڪوٽي، تڪو پيڇڻ، ونجهه وٽي وغيره ڪيڏائڻ. ڳارائڻ: کائڻ گهرو بيت، لوليون ۽ ڪتاب ۾ آيل بيت وغيره ياد ڪرائي ڳارائي سگهجن ٿا.

آکاڻيون: آکاڻين يا ڪهاڻين ۾ ننڍا وڏا دلچسپي وٺن ٿا، آکاڻيون ٻڌائڻ ۽ ٻڌڻ انسان جي وڻندڙ وندر آهي، زباني آکاڻي ٻوليءَ جي سڪڻ جو هڪ ڪارگر ۽ اثرائتو طريقو آهي، آکاڻين ٻڌائڻ لاءِ هيٺيان طريقا ٻوليءَ سيکارڻ ۾ مددگار ثابت ٿيندا. آکاڻيءَ جو گهڻو حصو استاد ٻڌائي ۽ باقي ٻارن مان ڪو هڪ ٻار ٻڌائي، استاد ڪنهن آکاڻيءَ جو مُنڍ ۽ پڇاڙي بورڊ تي لکي ٻارن کي چوي ته باقي وچون حصو آهي ٻڌائين.

پڙهڻ: زباني ڪم کان پوءِ پڙهڻ جو مرحلو آهي. نئون داخل ٿيل ٻار پنهنجي گهرو ماحول ۾ پنجن سالن تائين ٻوليءَ جا ڪافي الفاظ سکي ٿو ۽ ننڍا ننڍا جملا ڳالهائي سگهي ٿو. درسي ڪتابن ۾ اهڙا لفظ ۽ جملا ڪم آڻڻ گهرجن، جيڪي الف - ب جي اکرن سڪڻ لاءِ ڪارآمد ثابت ٿين، جيڪي ٻار اڳ ۾ ئي سکي آيو آهي. مطلب ته درسي ڪتابن ۽ ٻارڙن جي سکيل ٻوليءَ ۾ مناسب ڳانڍاپو هئڻ گهرجي.

نثر : نثر پڙهڻ جي مشق به پارڙي کي ٽن مهينن بعد ڪرائڻ گهرجي. هن مرحلي ۾ بلند آواز سان پڙهائڻ، ذل ۾ پڙهائڻ وندر خاطر پڙهائڻ اچي وڃي ٿو. تعليمي ماهرن زبان سيکارڻ جا جيڪي طريقا رائج ڪيا، سي ۱۸۸۳ع کان اسڪولن جي تجربن هيٺ آندا ويا، انهن جو مختصر ذڪر ڪرڻ ضروري آهي.

۱. الف - ب وارو طريقو :

هي بلڪل آڳاٽو طريقو آهي. پهريائين اکر سيڪاري ان بعد آواز ۾ ڪجهه پڙهائي ياد ڪرائي لفظ ۾ جملا پارڙن کي سيڪاريا ويندا هئا ۽ سيڪاريا وڃن ٿا.

۲. صوتي طريقو:

هن ۾ آوازن سيڪارڻ کان پوءِ حرف سيڪاريا وڃن ٿا.

۳. لفظن وارو طريقو :

سولين شين جون شڪليون ڏيکاري اچارن ذريعي لفظ سيڪاريا وڃن ٿا، بعد ۾ اکر سيڪارجن ٿا ۽ پوءِ سولا سولا جملا سيڪاريا وڃن ٿا.

(۴) جملن وارو طريقو:

هي هڪ اهڙو طريقو آهي، جنهن کي ڏسو ۽ ڳالهائڻ جي شاخ چئجي ٿو، هي هڪ تقابلي طريقو آهي، هن موجب تصوير ڏيکاري لکيل جملو ٻارن کي ذهن نشين ڪرائي پهريان جملا ۽ پوءِ لفظ ۽ ان بعد اکر سيڪاريا ويندا آهن.

ترڪيبي ۽ تحليلي طريقو:

موجوده سنڌي پرائم ۾ ٻوليءَ جي بنيادي ضرورت کي نظر ۾ رکي، الف- ب کي قائم رکندي تصويرن سان الف- ب جا سهڻا ۽ پرڪشش اکر لکيل آهن، جن کي ڏسي پارڙا فرحت محسوس ڪندي پڙهڻ جي عمل ۾ دلچسپي وٺن ٿا. مٿين طريقن جي خاصيتن ۽ خوبين تي سالن کان ڪافي بحث ٿي چڪو آهي، پر منهنجي راءِ آهي، ته هي

آخرين ترڪيبي ۽ تحليلي طريقو ٻين طريقن جي ڀيٽ ۾ وڌيڪ ڪارآمد ۽ فطري آهي، تنهن ڪري ان کي استعمال ڪرڻ جي گهڻي ۾ گهڻي ڪوشش ڪئي وڃي، ان کان پوءِ نظر پڙهائڻ گهرجي. پر جيڪڏهن ڪي آزمودگار استاد سڀني طريقن جي چڱين ڳالهين تي ماحول مطابق عمل ڪن ته به حرج نه آهي.

نظر پڙهائڻ :

هرهڪ ڪلاس ۾ نظر پڙهائڻ جو ڍنگ الڳ آهي، نظر پڙهائڻ سان هيٺيان فائدا ٿين ٿا.

(الف) ٻارن جو حافظو تيز ٿئي ٿو.

(ب) اخلاق سڌرن ٿا.

(ج) بيتن پڙهائڻ مان ٻارن جي لکڻ جي قوت ۾ واڌارو ٿئي ٿو.

(د) نظر پڙهڻ ڪري ٻارڙن ۾ نفيس ۽ عمداءِ خيال پيدا ٿين ٿا.

لکڻ : سيائن جو چوڻ آهي ته سٺي تحرير اڌ علم آهي، جنهن کي لکڻ نٿو اچي ۽ رڳو پڙهي سگهي ٿو. اهو اڻ پڙهيلن جي آچار آهي، پڙهڻ ۽ لکڻ لازم ملزوم آهن، ٻارن کي لکڻ سيکارڻ جا هيٺيان مقصد آهن.

(الف) ٻار سهڻا ۽ سٺا لکڻ جي لائق ٿئي.

(ب) صحيح صورتخطي لکي سگهي.

(ج) ڏسي توڙي ياد لکي سگهي.

(د) انڊا پري نقل ڪري سگهي.

(ه) سنها وچولا ۽ وڏا لکڻ لکي ڄاڻي.

حقيقت ۾ ٻارن کي ڳالهائڻ ته اچي ٿو، پر جيڪي جملا هو ڪتاب ۾ تصويرن سان ڏسي ٿو، سي هڪدم چئي وڃي ٿو، پر اصل اهم ڪم آهي ٻارن کي اکرن جون صورتون سيڪاري ذهن نشين ڪرائڻ ۽ ان بعد لکڻ سيکارڻ. مثال طور جيڪڏهن ٻار کي چئبو چئڻ الف - بي وغيره ته هڪدم ياد به ڪري ويندو ۽ ان جي لکيل صورت کي دماغ ۾

ويهاريندو، پر استاد لاءِ وقت ۽ وقت ڏيان ڏين ۽ محنت جي ضرورت آهي، استاد کي ڪي به ٻارن ۾ خوشخطي لاءِ چاهه پيدا ڪري، تعليمي عمل دوران اها ڪوشش ڪري ته جيئن ٻار سڪن، جيڪڏهن هڪ دفعو منجهس سڪڻ ۽ ڪم ڪرڻ جو شوق پيدا ٿيو ته ان مان هيٺيان فائدا ٿيندا:

- (۱) چيو ويندو آهي ته جنهن جا اکر سٺا ان جا لفظ سٺا.
 - (۲) خوشخطي مان ٻارن ۾ صفائي ۽ سنائي جي عادت پوي ٿي.
 - (۳) خوشخط ماڻهو پنهنجا خيالات سولائي سان ظاهر ڪري سگهي ٿو ۽ خوشنويس کي هر ڪو عزت ڏئي ٿو.
- لکڻ جي ڪم ۾ خاص هيٺيان نمونا اچي وڃن ٿا:
- سليٽن تي لکڻ.
- پٽيون لکڻ.
- مشق ڪاپيون لکڻ.

- (الف) ٻارن کي سليٽن تي خبرداري سان لکائڻ گهرجي.
- (ب) ميت لڳل پٽين تي استاد انڊا پائي اهي پارڙن کان پرائي. دردمندانہ گذارش ته پٽيون جيڪي درسگاهن مان گم ٿي ويون آهن، سي وري اسڪولن ۾ آنديون وڃن.
- (ج) ٻارن کي خوشخط بنائڻ لاءِ مشق ڪاپيون استعمال ڪرائڻ گهرجن.

تجربيڪار استاد:

پهرئين ڪلاس ۾ سنڌي ٻولي سيڪارڻ وارا استاد تجربيڪار تربيت يافتہ هئڻ گهرجن. اسان کي بخوبي معلوم آهي ته اڳئين تعليمي سرشتي ۾ جيڪو پڙهائيءَ جي ڪم ۾ مضمون تي زور ڏنو ويندو هو، سو هاڻي ڦري ٻار ۽ سماج تي ڏنو وڃي ٿو، نئين تعليمي سرشتي موجب ٻار جي شخصيت، صلاحيت ۽ محنت جو خيال رکڻو پوي ٿو.

ٻار جي استعداد ۽ عمر جو خيال رکي، کيس تربيت ڏني وڃي.

اسان کي سڀني ٻارڙن کي هڪ ماڻهي سان ماڻه نه گهرجي. اسان جي
ڪوشش اها هئڻ گهرجي ته اسڪول، گهر ۽ سماج ٻارڙيءَ جي مڪمل
واڌاري جو سبب بڻجن. بهترين استاد پنهنجي ٻارن کي سمجهڻ واسطي
ٻارن جا لاڙا، خواهشون، وندرون، ۽ لياقتون ڄاڻڻ لاءِ ڪوشش هوندو
آهي. هو ٻارن جي والدين وٽ وڃي ٿو ۽ انهن جي باري ۾ معلومات
حاصل ڪري ٿو.

ٻولي ۽ ٻار

مهيس، اسان الله خطاط -

هن عنوان جا ٻه حصا آهن (۱) عمر ۽ (۲) اثرائتي سکيا جو عمل.

(۱) عمر: ننڍيءَ عمر واري ٻار کي ٻوليءَ جي سکيا ۽ وڏي عمر واري ٻار کي ٻوليءَ جي سکيا؛ جيستائين ننڍيءَ عمر جو تعلق آهي ته سمجھائڻ لاءِ گهٽ محنت وارن آوازن جي ذريعي ياد ڪرائڻ تي زياده توجهه ڏنو ويندو آهي ته جيئن ٻار الف-ب ياد ڪري وٺي ۽ ياد ڪرڻ سان هن کي لکڻ جو شوق پيدا ٿئي. وڏي عمر واري کي سمجھائڻ جي ضرورت آهي، ته جيئن هو اکرن جي تفاوت، لفظن، شڪلين ۽ آوازن کي سمجهي ياد ڪري سگهي.

(۲) اثرائتي سکيا جو عمل: سيڪارڻ جي عمل کي، اسان ٻن حصن ۾ تقسيم ڪنداسين. ۱. پڙهڻ ۲. لکڻ، ڇاڪاڻ ته سکڻ مان مراد ئي پڙهڻ ۽ لکڻ آهي، لکڻ کان سواءِ پڙهڻ اڻپوري سکيا آهي. اهڙيءَ طرح پڙهڻ کان سواءِ لکڻ اڻڌوري تعليم آهي، تنهن ڪري لکڻ جي اهميت کي اسان ڪنهن به قيمت تي نظر انداز نٿا ڪري سگهون ۽ نه ئي لکڻ کي پڙهڻ کان جدا ڪري سگهون ٿا.

۱. پڙهڻ: پڙهڻ ۽ لکڻ جو عمل گڏوگڏ هئڻ گهرجي، اهي ٻئي عمل ڏاڍي دلچسپ ۽ همدردانه انداز ۾ هئڻ گهرجن، يعني استاد جو ٻار وارو انداز هئڻ گهرجي ڇڻ ٻار کي استاد کيڏائي رهيو آهي. ”پڙهڻ کيڏڻ جي انداز ۾“ مطلب ته پڙهڻ ۽ پڙهائڻ راڳ جي انداز ۾ ته لکڻ وري کيڏڻ جي انداز ۾ هئڻ گهرجي. اهي ٻئي ڳالههون فطري آهن، جنهن ۾ ٻار دلچسپي وٺي ٿو، انهيءَ جو بهتر طريقو هي ئي سگهي ٿو

ٽيون. هاڻي ٻيو مرحلو پهرئين مرحلي سان مربوط آهي، جيڪو ٻار بلڪل آسانيءَ سان طيءَ ڪري سگهي ٿو.

الف- ب جي پهرئين مرحلي کان پوءِ ٻيو مرحلو نقطن جو آهي. ٻار کي پهرئين ئي مرحلي ۾ لفظن جي ڪافي ڄاڻ ٿي ويندي آهي، تنهن هوندي به ٻئي مرحلي ۾ نقطا پڙهايا وڃن ته جيئن ٻار کي ڪامل يقين ۽ اعتماد بحال ٿيڻ جو موقعو ملي. ٻار کي نه صرف نقطا ياد ڪرايا وڃن، بلڪ استاد کي گهرجي ته هڪ ڪاغذ تي ٿلهي مارڪر وغيره سان وڏن حرفن ۾ نقطا ڪڍي ڏيکاريا وڃن ۽ انهن جو فرق محسوس ڪرائي ذهن ۾ ويهاري مشق ڪرائي وڃي.

نقطا چئن قسمن جا آهن جيڪي هيٺ ڏجن ٿا:

•	۰۱	•	۰۱
•	۰۲	•	۰۲
•	۰۳	•	۰۳
•	۰۴	•	۰۴

انهن نقطن جي سمجهائڻ ۽ ياد ڪرائڻ کان پوءِ ”ت“ ۽ ”ث“ جي حرفن ڏانهن توجهه ڇڪائڻ گهرجي، ڇاڪاڻ ته گهڻو ڪري شاگرد انهن ٻنهي اکرن کي غلط نقطا ڏين ٿا. تنهن کان سواءِ ”ڌ“ حرف ڏانهن به توجهه جي ضرورت آهي. ٻار کي سمجهايو وڃي ته ”ڌ“ کي ”ت“ وانگر نقطا ڏبا آهن.

(ج) اعراب: زير، زير، پيش، شد، مد، جزم، تنوين کي اعراب سڏجي ٿو. زير جي تنوين سنڌيءَ ۾ استعمال ٿيندي آهي، اهو اڳتي پڙهڻ سان خود بخود اچي ويندو. حقيقت ۾ ٻوليءَ جو گهڻو دارو مدار اعراب تي آهي. سواءِ اعراب جي ٻولي نه صحيح پڙهي سگهبي ۽ نه وري صحيح نموني لکي سگهبي. اعراب جو استعمال گهٽ ۾ گهٽ ٽئين درجي تائين هئڻ گهرجي.

(د) هجي؛ هجي جو مطلب آهي ته اکرن کي اعراب جي ذريعي ملائي پڙهڻ ۽ لکڻ. پهريائين ٻه اکر ملائي پڙهايا وڃن ان کان پوءِ وڌاڻا وڃجن. ائين ڪرڻ سان ٻار اکرن ۽ لفظن سان مانوس ٿي ويندو. ان کان پوءِ ٻئي ڪلاس ۾ هجي ڪرڻ جي ضرورت باقي نه رهندي.

۲. لکڻ: اکرن لکڻ کي اسان پنجن حصن ۾ ورهائي سگهون ٿا.

(۱) ليڪا

(۲) جڙا

(۳) جڙا ملائڻ

(۴) جڙن کان سواءِ اکر ثابت لکڻ (اکرن جي انفرادي صورت).

(۵) اکرن جي انفرادي صورت کان سواءِ لفظن جي صورت ۾

اکرن جي ٻي جوڙجڪ.

جڙن ۽ اکرن جي ترتيب وار صورتخطي:

(۱) ليڪا، - ۱ / سنئين ليڪ آبي ليڪ، پاسيري ليڪ.

(۲) جڙا، () - رس = ۸ ۷ ۶ ۵ ۴ ۳ ۲ ۱

(۳) جڙا ملائڻ: ا ب ح د س ص ع ف گ ڙ

(۴) اکرن جي صورت: ا ب ح د س ص ع ف گ ڙ (جڙن

کان سواءِ)

اکرن جا اصول:

(۱) اکر ليڪ تي هجن.

(۲) اکر ننڍا هجن.

(۳) لفظن ۾ مناسب وڻي هجي.

(۴) اکرن جو لاڙو هڪ طرف هجي.

ٿورو غور ڪرڻ سان معلوم ٿيندو ته جڙن جي حد، جاءِ مقرر

آهي. انهن جڙن جي هڪ ئي وقت مشق ڪرائڻي نه آهي، پر هڪ جڙي

جي پوري سليت تي يا ٻيئي تي مشق ڪرائڻ گهرجي. استاد کي گهرجي

ته پوري هڪ ست هڪ جڙي جي لکي ڏيکاري پوءِ ٻارن جي رهنمائي

ڪري ته جيئن خبر پوي ته هو اهڙن جڙن کي ڪيستائين لکي ٿو؟ ائين ڪرڻ سان ٻار تعليمي راند محسوس ڪندو. اهڙيءَ طرح هڪ جزي جي مشق کان پوءِ ٻئي جزي جي مشق ڪرائڻ گهرجي.

جڙن جي مشق کان پوءِ جڙن مان اکر ٺاهيا وڃن، تيستائين ٻار الف - ب پڙهي چڪو هوندو. پوءِ جڙن مان جڏهن اکر ٺاهيندو ته سندس دلچسپي اڃان وڌندي، اهڙي طرح لکڻ جا مرحلا طئي ڪرايا وڃن. اکرن جي مرحلن کي طئي ڪرڻ کان پوءِ هڪ بهترين ۽ آسان طريقو اکرن کي سڌارڻ جو اچي ٿو. اسان جا پرائمري درسي ڪتاب اکرن سکڻ جو بهترين ذريعو آهن. بس ٻارن جي صرف اها رهنمائي ڪرڻي آهي ته جهڙي طرح ڪتاب ۾ اکر لکيل آهن ته تهڙي طرح ٻار به لکن. استاد صرف انهن جي نظرداري ڪري ان لاءِ سليٽ، پٽي ۽ پني وغيره تي مشق ڪرائي سگهجي ٿي. قلم، ڪلڪ، انڊ پين، بال پين، مارڪر وغيره سان مشق ڪرائي وڃي. پهرين انفرادي اکر ۽ هر هڪ اکر جي جدا جدا مشق، پوءِ لفظ، تنهن کان پوءِ سٽ لکڻ سيکارڻ گهرجي.

ٻوليءَ جي رٿابنديءَ جا قسم

سڪندر علي ساجن ميرالهي

ٻوليءَ جي ماهرن جي راءِ مطابق ٻوليءَ جي رٿا بنديءَ جا هيٺيان قسم آهن:

(۱) جسماني رٿابندي: جنهن ۾ ٻوليءَ جي بناوت، لفظي ذخيره، لفظن جي بناوت، صورتخطي، نوان لفظ ۽ اصطلاح ٺاهڻ، گرامر جا اصول مرتب ڪرڻ ۽ لساني خاصيتون طئي ڪرڻ.

(۲) حيثيتي رٿابندي: جنهن ۾ ٻوليءَ کي سکيا ۽ تربيت جو ذريعو، عام رابطي جو ذريعو، سرڪاري لکپڙهه جو ذريعو ۽ قومي سڃاڻپ جو ذريعو بنائڻ جي ڪوشش ڪئي ويندي آهي.

(۳) اختياري رٿابندي: هن قسم ۾ ٻوليءَ جي اختيار ڪرڻ جا طريقا، ٻولي سيکارڻ ۽ سکڻ جا طريقا ٻوليءَ جي ڦهلاءَ ۽ ٻوليءَ کي پکيڙڻ بابت پاليسي يعني مواصلاتي ذريعن جو استعمال اچي وڃن ٿا.

پڙهائڻ جا بهترين اصول آهن: آسان کان مشڪل ڏانهن، مشاهدي کان نتيجي ڏانهن ۽ جڙ کان ڪل ڏانهن، ان کان پوءِ ٻار جي نفسياتي مزاج کي پرکڻو آهي.

گفتگو: ٻار ۾ گفتگو ڪرڻ جي قوت پيدا ڪجي ته جيئن ڳالهائڻ ۾ ڊپ، حجاب ۽ گهٺا محسوس نه ڪري، ڳالهائڻ ۾ اٽڪي نه، چيل ڳالهه وري وري نه ورجائي، ڳالهائڻ جي قدرتي رفتار برقرار رکي سگهي ۽ ڪنهن به موضوع تي ۳ متنن کان ۵ متنن تائين ڳالهائي سگهي.

متن سڀني ڳالهين کي هتي ڏيڻ لاءِ لوڪ ادب، هڪ بهترين ذريعو آهي، استاد انهيءَ جو ڄاڻو هجي. انهن کي ننڍيون ننڍيون آکاڻيون،

نظري، پروليون ٻڌائي، ان کان سواءِ ٻارن جي راندين جا نظري به سٺي مدد ڪن ٿا.

ٻوليءَ جي ابتدائي سکيا جي نظرين مطابق آوازن اشارن، سرتار لڳ لاڳاپي کان سواءِ صوتيه - سرن پڌ - صرفي لفظن جي ڄاڻ ڪرائڻ ضروري آهي، ڇو ته ٻار ابتدائي ٻولي آوازن کان سکڻ شروع ڪري ٿو ۽ سنڌي ٻوليءَ جو لساني ستاءُ به ائين ئي آهي، صوتيه معنيٰ آواز جيڪي الف - ب جي نشانين جي حيثيت رکن ٿا.

ب - ت - ٿ - ج - ح - ع - غ - س - ض وغيره انهن جا جدا جدا مخرج به خيال ۾ رکڻا آهن، جنهن سان اچار ۾ آساني ٿيندي. مخرج، وات مان آواز نڪرڻ وقت زبان جو ڏنڊن، چپن ۽ تارون وغيره سان لڳڻ کي چئبو آهي. سَرَ جيڪي حرف علت يعني اعرابن جي نمائندگي ڪن ٿا، جيڪي آوازي نشانين کي متحرڪ ڪن ٿا، انهن ۾ ڪي ننڍا سَرَ ته ڪي وڏا سَرَ، ڪي سَرَ ڊگها ۽ هڪا ۽ ڪي سَرَ سوڙها به ٿين ٿا.

آ، ا، او، ب، با، بَ صوتيه ملي پڌ ٺاهين ٿا. اهڙي طرح لفظن ۾ پڌ جي حد معلوم ڪرڻي پوندي، جنهن سان لفظ سيکارڻ ۽ اچارڻ ۾ وڏي آساني ٿيندي.

آوازي ڪڪ جو نقشو: هڪا سَرَ ۽ حرف لين جي صورت ۾ سڀني حرفي نشانين سان زير ۽ پيش جي آواز سان ملائي مشق ڪرائجي.
مثال: - او - آو - او - بو - بو - بو.

”ي“ حرف لين جي صورت ۾ سڀني حرفي نشانين سان زير ۽ زير کي آواز سان ملائي مشق ڪرائجي.

مثال - اي - آي - اي - بي - بي - بي.
”الف“ جو ٻين اکرن سان ميلاپ جو آواز:
آبا - پا - پيا.

”ن“ جو حرف نون غني جي صورت ۾ سڀني حرفي نشانين سان

زير زير ۽ پيش جي آواز سان گڏ ان - ان - تن - تن - تن - هن - هن - هن.

اين - بين - تين - سين - ڏين - شين

انهي ڳالهه جو خيال رکجي ته زير، پيش جنهن حرف جو حق هجي ان کي ڏيڻ گهرجي. مثال - اَنبَ - ڪوئي.

پارائي ڪتاب شروع ڪرڻ کان اڳ ڪتاب جي پٺين پاسي ڏنل استاد جي هدايتن تي عمل ڪري، نمايان لفظن کي سيکاريو وڃي ۽ انهن جي مدد سان اڳيان پويان صوتيه بدلائي ٻيا لفظ به سيکارجن، جيڪي ساڳين آوازن جا هجن. انهن لفظن کي بنياد بنائي مشقون تيار ڪيون وڃن، اچارن، آوازن ۽ تحرير جو ڪثرت سان استعمال ڪرائجي مثال طور، پارائي ڪتاب جو پهريون سبق ۽ ان جو نروار لفظ ڪتَ آهي: بنياد - ڪتَ - متَ - هتَ - وتَ - ستَ - پتَ - نتَ - جَهتَ.

پارائي ڪتاب جو سبق ويهون:

ڍاڪَ - پاڪَ - ساڪَ - لاکَ. ڊوڙَ - گوڙَ - ٻوڙَ - نوڙَ - ڪوڙَ.

سبق چئيهون:

اَنبَ - ڏنيَ - ڪنيَ - چَنبَ - مَنبَ - جَنبَ - گِهَنبَ - شينهنَ - ڏينهنَ - مينهنَ - نينهنَ - نانگَ - بانگَ - سانگَ - ڪانگَ
انهي ۾ هن ڳالهه جو خاص خيال رکڻو آهي ته لفظ آهي ڏيڻ گهرجن، جيڪي معنيٰ وارا ۽ ٻوليءَ ۾ ڪارج رکندڙ هجن.
پڌن جو خيال رکڻ:

ظلمَ به پڌائون لفظ آهي ڏيڻ تي پيش ڏيئي ل ملائي پڙهڻو آهي يعني: ظلمَ - مَ. استاد گهڻو ڪري انهيءَ کي ٽي پڌائون لفظ ڪري پڙهندا آهن ڏ ل مَ جيڪو غلط آهي، اهڙي طرح پڙهڻ سان ٻين اهڙن لفظن کي غلط پڙهڻ جو بنياد پوندو.

اهڙي نموني مخلوط يعني گڏيل آوازن وارا اکر ٿهه - ڙهه - نهه - لهه وارا لفظ به ٻه پڌاوان لفظ آهن. جيڪي ڊگهن سرن سان پڙهايا

ويندا. مثال طور:

ماڻهو - ڳاڙهو - سنهي - ڪلهو، انهن کي ماڻهو - ڳاڙهو - سنهي - ڪلهو پڙهڻ غلط آهي.

ٻار جي عمر جي لحاظ کان داخلا:

اهو ضروري نه آهي ته سڀني ٻارن جي جسماني ۽ ذهني قوت هڪ جيتري هجي، ڪن گهٽ عمر وارن ٻارن جو I.Q وڌيڪ هوندو آهي ۽ ڪڏهن وري وڏي عمر واري ٻار جو I.Q گهٽ هوندو آهي. گهڻو ڪري ڇهن سالن جا ٻار پڙهائي ۾ سٺا ثابت ٿيندا آهن. پنجن سالن وارن سڀني ٻارن ۾ I.Q ۽ جسماني نشوونما هڪ جهڙي نه هوندي آهي.

نصاب يا تدريسي مواد:

ٻاراڻي ڪتاب ۾ الف-ب جا آواز سڀني نشانين جي پوري نمائندگي نه ٿا ڪن، ڏيڻ ته سمورا آواز گهرجن، نه ته به هر هڪ گروپ جي هڪ هڪ نشانيءَ جي نمائندگي هجڻ گهرجي. سبق ٻيو - آنا - پاوا - سبق ٻارهين ۾ گابا، ڪارا سان گڏ هجڻ گهرجي.

سبق پهرين ۾ ڪت - پتَ لفظ ڏنل آهن، ٽئين سبق ۾ ڇت - پتَ لفظ ڏنل آهن. مٿي گهٽ ۾ گهٽ ت لاڙي لهجي ۽ سري واري لهجي ۾ ساڳيو آهي، پر پتَ کي ڪي پتَ ٿا پڙهن ته ڪي پتَ ٿا پڙهن، اهڙي نموني ڇت - پتَ - ۾ ت سان ر جو گڏيل آواز ٿئي ٿو. انهي پڙهائي لاءِ خاص هدايت ٿيل هجي. اهڙي نموني ڊيل ۾ ڊ جي لهجي ۾ فرق آهي. سري واري لهجي جون اهي ٻئي نشانينون ٻوليءَ جي صحيح نمائندگي نه ٿيون ڪن. ٻاراڻي ڪتاب ۾ به مربوط پهرين ڪتاب وانگر عملي ڪم ۽ مشقن جو واڌارو ڪرڻ گهرجي.

نصابي ڪتابن جي منڍ ۾ مهاڳ، پيش لفظ يا ديڇاڇو ڏيڻ گهرجي، خاص طرح ٻوليءَ جي درسي ڪتابن ۾، جنهن ۾ سبق جي

پڙهائڻ لاءِ سمجهاڻيون ۽ هدايتون ڏنل هجن، جيئن استاد انهن کي پڙهي سگهيا کي ڪامياب بنائي سگهي.

اسڪولن ۾ ٻوليءَ جي پڙهائڻ لاءِ تصويري چارٽ ڏيڻ گهرجن. اسڪولن کي جيڪي ٽيڪنيڪي سامان مليو آهي، انهن ۾ سڀ اردو ٻوليءَ جي پڙهائڻ جو سامان آهي. ڪارڊ - پوسٽر - چارٽ - خطاطي جا چارٽ سڀ اردو ۾ آهن، انهي لاءِ تجويز آهي، ته سنڌي ٻوليءَ کي پڙهائڻ لاءِ سنڌيءَ جو تدريسي امدادي سامان ڏيڻ گهرجي.

اسڪولن ۾ استادن جو مناسب بندوبست ڪرڻ گهرجي. ان سان گڏ اسڪول جو انتظام سهڻو ۽ بهتر ڪرڻ ضروري آهي، ان طريقي سان اسڪول ۾ ڪلاسن جو انتظام به سٺو هلندو ۽ ٻارن تي اسڪول جي ماحول جو به سٺو اثر پوندو ۽ هر هڪ استاد پنهنجي ڪلاس کي صحيح تعليم ڏيئي سگهندو.

ان کان سواءِ انتظاميا کي هي به خاص خيال رکڻ گهرجي ته شهري آبادي وارن اسڪولن ۾ جتي سنڌي ۽ اردو مليل جليل آبادي آهي، اتي خاص ڪري سنڌي پرائمري اسڪولن ۾ اردو استاد مقرر نه ڪيا وڃن؛ ڇو ته اردو استاد سنڌي ٻوليءَ کان بلڪل اڻ واقف هوندا آهن ۽ اهو سنڌي معصوم ٻارن سان وڏو ظلم آهي.

شاه جي ٿري لغات

پريسترمپيا سي

سنڌ ۾ لغتون لکڻ جو رواج تقريباً ارڙهين صدي جي وچ ڌاري شروع ٿيو. شروعات ۾ انگريزي مان سنڌي ۽ سنڌي مان انگريزي لغتون تيار ٿيڻ لڳيون. ان بعد فارسي مان سنڌي ۽ ٻيون ڪن چونڊ يا مخصوص لفظن تي مشتمل لغاتون منظر عام اچڻ لڳيون ۽ ان بعد شاهه سائينءَ جي رسالي ۾ آيل ڏکين لفظن تي مشتمل لغتون پڻ تيار ٿيڻ لڳيون. سڀ کان پهريون پيرومل مهرچند آڏواڻي شاهه جي رسالي ۾ آيل ڏکيا لفظ سهيڙي ”غريب اللغات“ نالي ڪتاب شايع ڪرايو. هي صرف پهرين ٽن سُرُن تي مشتمل ڪتاب آهي جيڪو 1908ع ۾ شايع ٿيو. ان بعد مرزا قليچ بيگ شاهه جي رسالي جي ڏکين لفظن تي مشتمل هڪ لغات ”لغات لطيفي“ لکي جيڪا 1914ع ۾ پهريون دفعو شايع ٿي ۽ هڪ لغات سيد نجف علي شاهه ڪمتر نقوي صاحب ”پاروچي ٻوليءَ“ جي نالي ترتيب ڏيئي ڇپائي شايع ڪئي.

هن وقت شاهه سائينءَ جي رسالي جي ڏکين لفظن کي سهيڙي هڪ نئين لغات ڊاڪٽر محمد اسماعيل شيخ ترتيب ڏني آهي، جيڪا اڃان تائين وٽس قلمي شڪل ۾ موجود آهي.

هي لغت هڪ مخصوص لغت آهي، جنهن ۾ فقط اهي لفظ شامل آهن، جيڪي ٿر ۾ ڳالهايا وڃن ٿا، يا ٿر جي لهجي ۾ اڃاريا وڃن ٿا، هن لغت ۾ ڪوشش ڪري آهي لفظ به لکيا اٿس جيڪي ٿر سان گڏ سنڌي ٻوليءَ جي ٻين لهجن ۾ به ڳالهايا وڃن ٿا، مثال طور اڪيڙڻ، اڇل، ٻانهوٽا، چوڏس، رتول، نسورو، سگهار، نان ۽ جهگر وغيره ۽ اهي لفظ هٿين آهن، جيڪي ٿري ٻوليءَ جا آهن مثال طور ڪيڻ، بگر، رڙو ۽ چهار، وغيره.

ٿري ٻوليءَ جو معياري محاورو ”ڍاٽڪي“ آهي، ان محاورو جي اصول ۽ قاعدي موجب جيڪي شاه سائين لفظ ڪم آندا آهن سي به ڏنا ويا آهن. جيئن ته ٿري ٻوليءَ ۾ ”ش“ ”س“ ۾ تبديل ٿئي ٿو، مثال طور شينهن سينهن، شڪر سکر، شال سال، جوش جوس، ۽ شزم سرم وغيره. ن، ز، ظ، ض ۽ ي هميشه ”ج“ ۾ تبديل ٿيندا رهن ٿا. مثال طور: ڏرو- جرو، ذوق- جونڪ، زور- جور، زنجير- جنجير، وظيفو - بجيڻو، ظالم، جالم، ضعيف، جعيف، مضبوط، مجبوط، يارائي، جارائي ۽ يڪو، جڪو وغيره. وري ”غ“ ”گ“ ۾ تبديل ٿيندو آهي جيئن: غور، گور، غوطا، گوتا، غازي، گاجي، غرور، گرور وغيره ۽ ڪڏهن ڪڏهن ”و“ ”ب“ ۾ تبديل ٿيندو آهي جيئن: جواب- جباب، نواب ۽ نباب، وڏيرو- ٻڏيرو، وسڪارو، بسڪارو ۽ وير، بير وغيره.

ساڳي طرح ”خ“ کي ”ڪ“ ۾ تبديل ڪيو ويندو آهي، جيئن: خان- کان، خرچ- ڪرچ ۽ خار- ڪار وغيره انهي قانون ۽ قاعدي موجب شاه سائين جا استعمال ڪيل لفظ به هن لغات ۾ شامل آهن، جيڪي هڪ لحاظ کان شاه سائين حرف تجنيسي قائل رکڻ لاءِ ٿري ٻوليءَ جي قاعدي جو سهارو ورتو هجي.

شاه سائين سير و تفريح ڪري ڍاٽ ۽ جيسلمير جا علائقا به گهميا آهن، ان ڪري ٿر جا هي ٻه محاورا يعني جيسلميري يا مارواڙي محاورو ۽ ٻيو ڍاٽڪي محاورو شاه سائين جي ڪلام ۾ عام ملن ٿا. ڪٿي ڪٿي ٿر جي پارڪري لهجي جو به گمان نڪري ٿو.

ٿر جي مخصوص ٽن محاورن (۱) مارواڙي لهجو، جيڪو ٿر جي راجستان ۽ پروارن علائقن ۾ ڳالهايو وڃي ٿو. (۲) ڍاٽڪي لهجو، جيڪو ٿر جي وچين ڀاڱي ۾ ڳالهايو وڃي ٿو ۽ (۳) پارڪري لهجو جيڪو ٿر جي ننگر پارڪر واري علائقي ۾ ڳالهايو وڃي ٿو. هت انهن ٽنهي لهجن جا نه صرف الفاظ چونڊي ڏنا ويا آهن، بلڪ هر هڪ لهجي مان به ٻه مثال سنڌي ترجمي سميت لکيا ويا آهن جيئن لفظ چڱي طرح

واضح ٿي سگهي.

جيڪو لفظ لکڻو آهي ان جي هڪ مڪمل ست به ڏني وئي آهي، جيئن لفظ کي سمجهڻ ۾ آساني ٿئي، بنهه مشڪل لفظن کي ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي جامع سنڌي لغات مان ڏسي لکيو ويو آهي. ڊاڪٽر صاحب شاه سائينءَ جي ڪن خاص لفظن جون معنائون به ان لغات ۾ شاه سائين جي مڪمل ست سميت شامل ڪيون آهن. اهو به ڄاڻايو آهي ته هي لفظ اصل ۾ ڪهڙي ٻوليءَ سان واسطو رکي ٿو يا ڪهڙي ٻوليءَ جو آهي ۽ پڻ اهو لفظ ڪهڙي لفظ مان نڪتل آهي؟ ان لاءِ ڊاڪٽر بلوچ جي لغات ڏسي سگهجي ٿي ۽ ڪٿي ڪٿي معنائون لکڻ وقت گرامر جا اشارا لکيا ويا آهن.

شروع وارو لفظ جنهن جي معنيٰ لکڻي آهي، اهو ائين ئي رکيو ويو آهي، جيئن ست ۾ استعمال ٿيل آهي مثال طور؛ آڀيون اڀڙي، هيڪارهن، ڏاڳهن، اوسڙان ۽ اجلان وغيره، ليڪن معنيٰ لکڻ وقت ان لفظ جا مصدر به لکيا آهن، جتي ٿر جو اسم خاص اچي ٿو ته اتي مڪمل بيت به لکيو ويو آهي.

جيڪڏهن هڪ لفظ هڪ سر ۾ آهي، ۽ ٻئي ۾ به آهي، ته ٻنهي هنڌن تي واضح طور لکيو ويو آهي، البت جيڪڏهن هڪ لفظ هڪ سر جي ٻن ٽن بيتن ۾ اچي ٿو، ته اتي مثال طور هڪڙو ئي بيت لکيو ويو آهي. گڏوگڏ وضاحتي نوٽ به ڏنا آهن.

هن لغت جي تياري وقت ڇهه رسالا سامهون رکيا آهن، جن مان پنج انهن عالمن جا ترتيب ڏنل آهن، جن معنائون به لکيون آهن ۽ ڇهون محمد عثمان ڏيپلائي جو پاڪيت سائز رسالو آهي جيڪو صرف گهڻن بيتن جي هجڻ ڪري ماخذ بنايو ويو آهي.

ڇهن ئي رسالن جي ترتيب وار فهرست هن طرح آهي:

(۱) محمد عثمان ڏيپلائي ”شاه جو رسالو پاڪيت سائيز“

ڇاپو پهريون سال 1963ع، ڇاپيندڙ: قرآن پريس حيدرآباد- سنڌ.

ڇپائيندڙ: شيخ نياز احمد شيخ بشير احمد.

(۲) ڪلياڻ آڏواڻي، ”شاهه جو رسالو“ ڇاپو ٻيو، سال 1978ع، ڇپائيندڙ: سنڌي ادب جي سهڪاري سنگت - اي منظور چيمبرس گاڏي کاتو حيدرآباد - سنڌ.

(۳) ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻي، ”شاهه جو رسالو“ ڇاپو ٽيون، سال 1985ع ڇپائيندڙ: پت شاهه ثقافتي مرڪز پت شاهه / حيدرآباد - سنڌ.

(۴) علامه غلام محمد، محمد ابراهيم شهبوڻي، ”شاهه جو رسالو“ ڇاپو ٻيو، سال 61 - 1960ع ڇپائيندڙ: آر - ايڇ احمد اينڊ برادرس حيدرآباد - سنڌ.

(۵) علامه آءِ آءِ قاضي، ”شاهه جو رسالو“، ڇاپو ٻيو، سال 1986ع، ڇپائيندڙ: سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد - سنڌ.

(۶) علامه غلام مصطفيٰ قاسمي ”شاهه جو رسالو“ (ٻه جلد) پهريون سال 1951ع، ڇپائيندڙ: بشير احمد اينڊ سنز جهونا مارڪيٽ ڪراچي - سنڌ.

انهن ڇهن ئي رسالن مان هر هڪ رسالي جو داستان نمبر، بيت نمبر صفحو نمبر، ۽ انهن عالمن جون ڏنل معنائون به لکيون ويون آهن. جيئن پڙهندڙن کي اها خبر پئجي سگهي ته ڪنهن عالم صحيح معنيٰ لکي آهي، ڪنهن، ڪنهن جو نقل ڪيو آهي ۽ ڪهڙو عالم ڏکين لفظن کان پاسو ڪري ويو آهي. ان کان سواءِ مرزا قليچ بيگ جي لغات لطيفي تان پڻ لفظ جيئن جو تيئن اُتاريا ويا آهن. هن لغات ۾ سمجهاڻي طور جيڪي نشانينون قائم ڪيون ويون آهن سي هي آهن:

ڏيپ - محمد عثمان ڏيپلاڻيءَ جو رسالو.

ڪل - ڪلياڻ آڏواڻيءَ جو رسالو.

گر - هوتچند مولچند گربخشاڻيءَ جو رسالو.

شهه - علامه غلام محمد شهبوڻيءَ جو رسالو.

آء - علامہ آء - آء - قاضي جو رسالو.
 قاس - مولانا غلام مصطفيٰ قاسميءَ جو رسالو
 بيگ - مرزا قليچ بيگ جي لغات - لغات لطيفي
 بل - ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جي لغات.
 O - وائي جي نشاني.
 X- خالي، ڪجهه به نه .
 هن لغات جي ترتيب ڪلياڻ آڏواڻي واري رسالي جي ترتيب
 مطابق رکي وئي آهي ۽ هر سر جي لغات جدا آهي.

سر ڪلياڻ

آء

”وحده لاشريڪ له، چئي چوندو ”آء“.

مرتب	داستان	بيت	صفحو	معني
ڏيپ	1	4	62	X
ڪل	X	X	X	X
گر	X	X	X	X
شه	1	4	62	X
آء	X	X	X	X
قاس	X	X	X	X

بيگ -X

هي لفظ اصل ۾ سنسڪرت ٻولي جي (آچ، آچڇ) مان نڪتل آهي. ٿر جي ڍاٽڪي لهجي ۾ عام ڳالهائڻ ۾ اچي ٿو. ڍاٽڪي محاورو ۾ هن طرح جملي ۾ استعمال ٿئي ٿو.

(۱) "آ" رو ماتي ڏير تي ٿي، پر هو هلڻو ايهه.

ترجمو : هل پيلي پري هلڻو آهي ڏير ٿي ٿي.

(۲) تون آهون هلان تو.

ترجمو : تون اڄ آئون هلان ٿو.

نوٽ : مٿيون بيت "ڏيپ" ۽ "شه" کانسواءِ ٻئي ڪنهن به ڪونه لکيو آهي.

معني: آءُ (مصدر - اچڻ) اچڻ، هلڻ.

اڀاڳي

"سي ڌڙ پسي، سڌ، ڪنهن "اڀاڳي" نه ٿي"

مرتب	داستان	بيت	صفحو	معني
ڏيپ	x	x	x	x
ڪل	1	9	2	x
گر	1	9	84	x
شه	1	12	65	x
آءُ	1	13	4	x
قاس	1	11	3	x

بيگ - x

هي لفظ اصل ۾ سنسڪرت ٻولي مان نڪتل آهي. ٿر جي تقريباً سڀني ڀاڱن ۾ ڳالهايو وڃي ٿو، ٿر جي ڍاٽڪي محاورن ۾ ڪثرت سان ڳالهايو وڃي ٿو. ڍاٽڪي جملي ۾ هن طرح استعمال ٿئي ٿو.

(۱) اڀاڳيو ماڙهو پرهي مين پڌرو.

ترجمو : نڀاڳو ماڻهو پري کان پڌرو.

(۲) گهر اڳيا اڀاڳو ڍور پلو ڪونهي.

ترجمو : گهر اڳيان نڀاڳو ڍور به پلو ڪونهي.

نوٽ: هن لفظ جي مٿين عالمن مان ڪنهن به معنيٰ ناهي لکي- هي لفظ

سنڌ جي ٻين خطن ۾ به ڳالهايو وڃي ٿو.

معني: اڀاڳي، (صفت) نڀاڳي، بي بخت، بد بخت، نحس، به قسمت.

اڏي

”اڏي سر ڌري، مان ڪهنون سپرين“

مرتب	داستان	بيت	صفحو	معني
ڏيپ	2	16	8	x
ڪل	2	16	5	ڪاٺ جو ٽڪر
گر	2	16	86	ڪاٺ جو ٽڪر
شه	2	16	73	x
آء	2	15	9	x
قاس	2	16	9	ڪاٺ جو ٽڪر

بيگ = ڪاٺ جو ٽڪرو، جنهن تي گوشت يا مڇي وڍيندا آهن.

هي لفظ اصل ۾ آهي ئي سنسڪرت ٻوليءَ جو جيڪو سنڌ توڙي ۽ ٿر ۾

عام ڳالهايو وڃي ٿو. ٿر جي ڍانڪي لهجي ۾ هن طرح ڳالهايو:

(۱) ڪي ڪي لڪڙي ري اڏي سڻي ٿي تي.

ترجمو: ڪنهن ڪنهن ڪاٺ جي اڏي سڻي ٿيندي آهي.

(۲) آي اڏي ڪيري ايهه؟

ترجمو: هي اڏي ڪنهن جي آهي؟

معني: ڪاٺ جو ڪنهن به قسم جو گهڙيل يا اڻ گهڙيل

ٽڪرو، جنهن تي گوشت وڍجي، يا مال کي ڪٽڙ ڏيڻ لاءِ گاهه کي ان

تي ڪهاڙي سان ڪٽڙ ڪجي.

اڳهائي

”اڳهي“ اڳهائي” رنج پريان کي رسڻو“.

مرتب	داستان	بيت	صفحو	معني
ڏيپ	2	1	6	x
ڪل	2		4	ناچاڪائي - عليلائي

گر	2	1	85	هيٿائي، ڏبرائي، ضعف بيماري
شهم	2	1	69	بيماري
آء	2	1	x	
قاس	2	1	7	بيماري

بيگ - بيماري، رنج، درد، ڏک.

لفظ ”آگهائي“ ٿر جي ڍاٽڪي محاوري ۾ ڳالهايو وڃي ٿو، جملي ۾ هن طرح استعمال ٿيندو:

(۱) اٿوت ن آگهائي ٻئي خراب شيان ايهم!

ترجمو: ان هوند ۾ بيماري ٻئي خراب شيون آهن!

(۲) فلاڻي رو آگهائي گهر ڏوئي ڇڏيو.

ترجمو: فلاڻي جو آگهائي گهر ڏوئي ڇڏيو آهي.

معني: آگهائي، بيماري، ڏبرائي، هيٿائي وغيره.

او

”او“ تان توسين گڏ، سڄڻ ساھ پساھ ۾

مرتب	داستان	بيت	صفحو	معني
ڏيپ	1	21	4	x
ڪل	x	x	x	x
گر	x	x	x	x
شهم	x	x	x	x
آء	1	16	4	x
قاس	x	x	x	x

بيگ = هو، آهي.

”او“ ٿري ٻوليءَ جو لفظ آهي، ڍاٽڪي لهجي ۾ هن طرح جملي

۾ استعمال ٿئي ٿو:

(۱) او ڪوڻ ايهه؟

ترجمو: هو ڪير آهي؟

(۲) او ڪيڻ ٿا جائئي؟

ترجمو: اهي ڪيڏانهن ٿا وڃن؟

نوٽ: مٿين لفظ جي معنيٰ ڪنهن به مرتب ڪونه لکي آهي.

معنيٰ: (ضمير) او = هو، اهي، اهو.

اونچي

”عاشق اجل سامهان، ”اوپي“ ڳاٽ اچن“

مرتب	داستان	بيت	صفحو	معنيٰ
ڏيپ	3	16	13	x
ڪل	3	16	9	x
گر	3	16	90	اوپي سڌي، ڪڙي
شهم	3	16	84	x
آءُ	3	16	16	x
قاس	3	16	17	ڳاٽ ڪنيو

بيگ = مٿي، آتاهين، بلند.

”مٿي“ يا ”مٿاهين“ لفظ کي ٿري ٻولي ۾ ”اونچو“ چيو وڃي ٿو ۽ مارواڙي ۽ ڍاٽڪي ۾ عام استعمال ٿئي ٿو. هي لفظ مارواڙي لهجي ۾ هن طرح استعمال ٿيندو.

(۱) اونچو اونچو ني ڀول اوڙڪان هان!

ترجمو: مٿي، مٿي نه ڳالهائ سڃاڻي ٿو.

(۲) اونچي ميڙي اوڌري مهين نپان ري ڪاٺ (هڪ گيت جي ست)

ترجمو: اُپي ۽ ڊگهي ماڙي اندر نر جي ٺهيل ڪٺ.

معنيٰ: مٿي، مٿاهين، آتاهين، بلند وغيره.

بات

فاذ ڪروني اذڪرڪم، اي پروڙج ”بات“

مرتب	داستان	بيت	صفحو	معني
ڏيپ	3	13	12	x
ڪل	3	13	9	ڳالهه، سخن
گر	3	13	89	سخن ڳالهه
شهم	3	13	83	x
آء	3	13	16	x
قاس	3	13	16	ڳالهه

بيگ - x

هي لفظ اصل ۾ سنسڪرت ٻوليءَ جي لفظ ”وارتا“ مان نڪتل ۽ مارواڙي ۽ ڍاٽڪي لهجي ۾ ڳالهايو وڃي ٿو. مارواڙي لهجي ۾ هن طرح جملي ۾ استعمال ٿيندو:

(۱) رڪو باتان رو بياڙو ٿي پلو ڪونهي (هڪ پهڪو)

ترجمو: رڳو ڳالهين جو ڪاڌو به سٺو ڪونهي.

(۲) بات بات رو ٿي ڦير ٿي تو.

ترجمو: ڳالهه ڳالهه جو به فرق ٿئي ٿو.

نوٽ: هي لفظ ٿر جي تنهي لهجن ۾ ڳالهايو وڃي ٿو، پارڪري

لهجي ۾ ب - و ۾ تبديل ٿيندو آهي، ان ڪري پارڪري لهجي ۾ وات - ڳالهه ٿيندو.

معني: سخن، ٻول، ڳالهه، ٻولهي.

پڪ

”بيائي ڪي ”پڪ“ جن وڌوسي ورسيا“

مرتب	داستان	بيت	صفحو	معني
ڏيپ	1	18	3	x

x	2	12	1	ڪل
x	84	13	1	گر
x	66	16	1	شھ
x	2	5	1	آء
x	4	14	1	قاس

بيگ = پاڪر، ڳراڻي.

هي لفظ اصل ۾ سنسڪرت ٻوليءَ جي (وڪشش) لفظ مان نڪتل آهي ۽ ٿر جي مارواڙي محاورن ۾ هن طرح استعمال ٿئي ٿو:
 (۱) ڏاڍا پڪ ڪٿان گهاتو هو.
 ترجمو: ڏاڍا پڪ چو ٿو وجهين.
 (۲) اٺي پڪان مين بيخاڙي ڇڏيو.
 ترجمو: هن پڪن ۾ ئي ويهاري ڇڏيو.
 نوٽ: لفظ پڪ جو استعمال ترڪان علاوه سنڌ جي ٻين علائقن ۾ به ڳالهائڻ ۾ اچي ٿو.

معني: پڪ = پاڪر، ڳراڻي، ٻنهي پاسن کان وڌل پاڪر.

توهه

”مَ ڪر سڌ شراب جي، جي تون تارين ”توهه“.“

مرتب	داستان	بيت	صفحو معني
ڏيپ	2	21	x 9
ڪل	2	24	بريت ۾ اڀرندڙ سهڻو ڀر ڪڙو ڦل.
گر	2	24	مشهور ڦل گذري جي نموني هيڏي رنگ تي واريءَ جي پيدائش.
شھ	2	24	x 76
آء	2	23	x 11
قاس	2	24	x 76

بيگ = مشهور ڪٿي شئي، زهر.

توھ هڪ ٿري ول جو قسم آھي، جنھن کي ٿري زبان ۾ ”توسن“ ۽ ڦل کي ”توس“ چئبو آھي. حقيقت ۾ ”توھ“ ٿري زبان جو اسم ناھي، پر جيئن ته ھي خاص پيدائش ئي پٽن جي آھي، ان ڪري ھتي لکيو ويو، توھ جي ول توڙي ڦل مان ھزارين قسمن جون دوائون ٺھنديون آھن، ھن کي ڪچي ھجڻ يا پڇڻ کان پوءِ صرف پڪريون ئي کائينديون آھن. شاھ سائين ھن طرح بيت ۾ ڳايو آھي ته :

مَ ڪر سڌ شراب جي، جي تون ٿارئين توھ،

پيتي جنھن پاسي ٿئي، منجھان رڳن روح،

ڪاٿي چڪ ڪڪوھ، لاهي سر لطيف چئي.

پرڪ

”جيڏانهن ڪريان“ پرڪ، ”تيڏانهن سڄڻ سامھون“

مرتب	داستان	بيت	صفحو	معني
ڏيپ	1	29	5	x
ڪل	1	20	3	نظر، درشتي
گر	1	20	75	چوڌاري نظر، چئو طرف نگاه
شھ	1	23	68	نظر
آء	1	22	5	x
قاس	1	26	6	نگاه

بيگ = نظر، نگاه.

ھي سنسڪرت جي (پريڪشيا) لفظ مان نڪتل آھي. ٿر جي مارواڙي لهجي ۾ عام ڳالھائجي ٿو ۽ جملي ۾ ھن طرح استعمال ٿئي ٿو.

(۱) تانان ماڙھو ماڙھو ري ڪھڙي پرڪ.

ترجمو : توکي ماڙھو ماڙھو جي ڪھڙي خبر.

(۲) دنيا نان پرڪڻ ڪيي.
 ترجمو : دنيا جو مشاهدو ڪرڻ ڪيي.
 نوٽ : مٿين عالمن لفظ پرڪ جي معنيٰ نگاهه يا نظر لکي آهي، سا صحيح ناهي.
 معنيٰ : پرڪ = پرڪشيا، مشاهدو، چڪاس، تپاس، جانچ ڪرڻ، خبر، سچاڻ.

پيڙا

”حبيب ئي هتي ويا ”پيڙا“ جي پچار“

مرتب	داستان	بيت	صفحو	معنيٰ
ڏيپ	3	1	11	x
ڪل	3	1	8	مرض
گر	3	1	88	درد، عذاب، بيماري
شهم	3	1	79	درد، بيماري
آءِ	3	1	13	سور، بيماري
قاس	3	1	14	بيماري، درد

بيگ = پيڙ، بيماري، درد.

هي اصل ۾ سنسڪرت ٻوليءَ جو لفظ آهي ۽ ٿر جي سڀني لهجن ۾ ڳالهايو وڃي ٿو، جملي ۾ هن طرح استعمال ٿيندو:

(۱) تمهي چيو پيڙ سي.

ترجمو : توکي ڪهڙي بيماري آهي.

(۲) پوڙين نه پيڙا ڏونون، پاري ڪار،

ترجمو : ڪراڙپ ۽ بيماري ٻئي ڏکيا ڪر.

معنيٰ: پيڙا = روگ، بيماري، تڪليف، سور، درد، اهنج، عذاب.

جباب

”چئن ڪچن نه ٿيو جانب ري ”جباب.“

مرتب	داستان	بيت	صفحو	معني
ڏيپ	3	6	11	x
ڪل	3	6	9	x
گر	3	6	89	جواب
شهم	3	6	81	جواب، جواب، ڪانسواءِ، خاموش
آءِ	3	6	14	x
قاس	3	6	15	x

بيگ = x

هي لفظ اصل ۾ عربي ٻوليءَ جي (جاوب) لفظ مان نڪتل آهي،
 ٿري زبان جي ڍاٽڪي محاوروي ۾ هن طرح استعمال ٿئي ٿو:
 (۱) تنان هيڪ دقا جباب ڏنو، تون جا ايها!
 ترجمو: توکي هڪ دفعو جواب ڏنر تون هتان هليو وڃ.
 (۲) هر هيڪ بات رو اونڌو جباب، واه جمانا.
 ترجمو: هر هڪ ڳالهه جو ابتو جواب، واه زمانا.
 نوٽ: ”قاس“ پنهنجي رسالي ۾ لفظ ”جباب“ بجاءِ جواب لکيو آهي
 جڏهن ته ٻين سڀني ”جباب“ لکيو آهي.
 ٿري ٻوليءَ ۾ ”و“ ”ب“ ۾ تبديل ٿيندو رهندو آهي، جيئن.
 جواب- جباب، ڪواب- ڪباب، نواب- نباب، ثواب- ثباب، وير- بير،
 وڏو- ٻڏو ۽ واٽر، باٽر وغيره. هتي شاهه سائين حرف تجنيسي کي قائم
 رکندي هي خاص ٿري محاورو استعمال ڪيو آهي.
 معنيٰ: جواب، ورندي، وراڻي، اُتر.

چڪ

”ڪاڻي ”چڪ“ ڪڪوھ، لاهي سر لطيف چئي.“

مرتب	داستان	بيت	صفحو	معني
ڏيپ	2	21	9	x

x	7	24	2	ڪل
x	87	24	2	گر
x	76	24	2	شھ
x	11	23	2	آء
x	11		2	قاس

بيگ = x -

هي لفظ ٿري توڙي عام سنڌي زبان جي مختلف لهجن ۾ ڳالهايو وڃي ٿو. ڍانڪي محاورو ۾ هن طرح جملي ۾ استعمال ٿيندو:
 (۱) ڏيڪڻ را توس ئي ڦترا پڻ چڪ تو ڪارا (پهاڪو)
 ترجمو: ڏسڻ جا توه به سنا پر چڪ ته جهڙا زهر.
 (۲) ڪالهي رو ساڪ چڪڻ مين جائِي (پهاڪو)
 ترجمو: چري جو ٻوڙ چڪڻ ۾ پورو.
 نوٽ: هن سادي لفظ جي ڪنهن به عالم معنيٰ ڪونه لکي آهي.
 معنيٰ: چڪ (مصدر - چڪڻ) زبان سان ڏانڦو وٺڻ، سواد وٺڻ، تيسٽ Test ڪرڻ.

چيت

”ڪانهي ڪڙائي چڪين جي ”چيت“ ڪري.“

مرتب	داستان	بيت	صفحو معنيٰ
ڏيپ	3	11	x 12
ڪل	3	11	هوش ڌاري، دل لائي
گر	3	11	هوش، ڌيان
شھ	3	11	خبرداريءَ سان، دل لائي
آء	3	12	x 16
قاس	3	11	ڌيان ڌاري

بيگ - دل لائي، چت لائي، خيال ۽ خبرداريءَ سان.

لفظ ”چیت“ اصل ۾ سنسڪرت جي لفظ ”چت“ مان نڪتل آهي. تر جي ڍانڪي لهجي ۾ عام استعمال ٿئي ٿو، ڍانڪي جملي ۾ هن طرح استعمال ٿيندو:

(۱) مائي تون چیت جمانو درگهو ايه،

ترجمو: ٻيلي تون هوش ڪر زمانو ڊگهو آهي.

(۲) هر تير چیت رکتا ڪرو.

ترجمو: هر وقت ڌيان رکندا ڪريو.

معني: چیت = هوش، ڌيان، چت، خبرداري.

درس ۱۱

”جي سڀ ڪنهن جي سين، ”درس ۱۱“ ڌارو ڌار“.

مرتب	داستان	بيت	صفحو	معني
ڏيپ	1	31	5	x
ڪل	1	21	3	x
گر	1	21	85	درشن، دیدار، مشاهدو
شهم	1	24	68	دیدار
آء	1	23	5	درس
قاس	1	28	6	دیدار

بيگ - دیدار، تماشو.

درس ۱۱ لفظ اصل ۾ سنسڪرت ٻوليءَ جو آهي ۽ تر جي سڀني

محاورن ۾ ڳالهائڻ ۾ اچي ٿو. جملي ۾ هن طرح استعمال ٿيندو:

(۱) ٿارو، درس ڏينوئي ٿباب ه.

ترجمو: تنهنجو دیدار ڪرڻ به ثواب آهي.

(۲) ڪيرو ڪيرو درس ٿي پاڳوان.

ترجمو: ڪنهن ڪنهن جو درشن به پاڳوان.

نوٽ: تر جي ٻولي ۾ ”ش“ ”س“ ۾ تبديل ٿيندو آهي، سواءِ پارڪري

لهجي جي. شاهه سائين پنهنجي رسالي ۾ اهڙا ڪئين الفاظ ڪم آندا آهن، مٿين ڇهن ئي عالمن ”درشن“ جي بجاءِ ”درسن“ لکيو آهي جيڪو ٿري قاعدي موجب درست آهي.

معني: درسن = درشن، ديدار، نظارو، مشاهدو. ڏيک.

ڏهاڙي

”سوري تي سئو وار، ڏهاڙي“ چنگ چڙهين“

مرتب	داستان	بيت	صفحو	معني
ڏيپ	2	9	7	x
ڪل	2	9	5	x
گر	2	9	86	x
شهم	2	9	71	x
آءِ	2	9	8	x
قاس	2	9	8	x

بيگ = x

لفظ ”ڏهاڙي“ ٿر توڙي سنڌ جي مختلف ڀاڱن ۾ به اُچاريلو وڃي

ٿو. ٿر جي مارواڙي لهجي ۾ هن طرح استعمال ٿيندو:

(۱) آڻ ني جاڻ ڏهاڙي پيٽا اوھ، (مزاحيه چرچو)

ترجمو: اچڻ نه وڃڻ روز بيٺا آھيو.

(۲) ڏهاڙي جاڻ ئي سئو ڪونھي.

ترجمو: روزانو وڃڻ به سئو ڪونھي.

نوٽ: لفظ ”ڏهاڙي“ کي ”ڏيپ“ پنهنجي رسالي ۾ ”ڏهاڙيو“ لکيو

آھي، ۽ ”قاس“ پنهنجي رسالي ۾ لفظ ”ڏهاڙي“ کي ”ڏينهائون“ لکيو

آھي ۽ ”ڪل“ ۾ ”ڏهاڙيون“ لکيو آھي.

معني: ڏهاڙي (ظرف) هر روز، روزانو، نت.

ڏيساندر

”معرفت جي ماڻ سين، ”ڏيساندر“ ڏورين.“

مرتب	داستان	بيت	صفحو معني
ڏيپ	1	10	x 3
ڪل	1	8	نوڪنڊ
گر	1	7	x 84
شھ	1	10	پرڏيهه، عالم غيب
آء	1	7	پرڏيهه، ولايت
قاس	1	10	ڏيساندر ولايت

بيگ : ڏساندر، ڏيهه، ملڪ، ولايت، پرديس.

هي لفظ اصل ۾ سنسڪرت ٻوليءَ جي لفظ مان نڪتل آهي، ٿر جي مارواڙي لهجي ۾ ڳالهايو وڃي ٿو. جملي ۾ هن طرح استعمال ٿئي ٿو: (۱) مارا پيهر ڏيساندر تون تو ڏک ني ڏي.

ترجمو: منهنجا مائٽ پرديس ۾ آهن پر تون ته ڏک نه ڏي.

(۲) ڏيساندر مان ڪوڻ آيو ايهه،

ترجمو: ولايت مان ڪير آيو آهي.

معني: ڏيساندر = ڏيساور، ولايت، پرديس، پرڏيهه، ٻيو ملڪ.

ڏيل

”ڏک پريان جو ”ڏيل“ ۾، واڃت جيئن وڃاء.“

مرتب	داستان	بيت	صفحو معني
ڏيپ	2	10	x 7
ڪل	2	10	x 5
گر	2	10	x 86
شھ	2	10	x 72
آء	2	10	x 8
قاس	2	10	بدن 8

بيگ : بت، بدن، جسم، اندر.

”ڏيل“ لفظ اصل ۾ هندي ٻوليءَ جو لفظ آهي ۽ تر جي مارواڙي

لهجي ۾ عام ڳالهايو وڃي ٿو. جملي ۾ هن طرح استعمال ٿيندو.

(۱) ڏيل ڏيگهو عقل چوتو (پهاڪو)

ترجمو: قد جو ڊگهو ليڪن عقل گهٽ.

(۲) ڏيل جهڙو هاڻي رو، ڪم رو ٻرو.

ترجمو: بدن جهڙو هاڻي جو ليڪن ڪم جو ٻرو، بخار.

نوٽ : هن لفظ جي معنيٰ ”قاس“ کانسواءِ ٻئي ڪنهن به مرتب ڪون

لڪي آهي.

معنيٰ : بدن، جسم، سرير، ڪايا، بت، اندر.

سائو

”پاهون ڪين پسن، سائو“ هلن سامهان“

مرتب داستان بيت صفحو معنيٰ				
ڏيپ	2	8	6	x
ڪل	2	8	5	نيڪ انسان
گر	2	8	86	پلا پوش، پلا مانس چڱا ماڻهون اشراف، سچڻ
شھ	2	8	71	اشراف، سچڻ
آءُ	2	8	7	نيڪ، سکر، سورھي
قاس	2	8	6	سچڻ

بيگ - بهادر، دلير.

هي لفظ اصل ۾ سنسڪرت ٻوليءَ جو آهي ۽ تر جي ڍاٽڪي ۾

مارواڙي لهجن ۾ ڳالهايو وڃي ٿو. جملي ۾ هن طرح استعمال ٿئي ٿو:

(۱) ايهه سائوٿان رو گام ايهه،

ترجمو: هي راجپوتن (بهادرن) جو ڳوٺ آهي.

(۲) ايهه سائو ايهه مائي.

ترجمو: هي يار بهادر آهي.
 نوت: مٽين بيت ۾ لفظ ”سائو“ کي فقط ”قاس“ ”سائون“ لکيو آهي،
 جڏهن ته ٻين عالمن ”سائو“ لکيو آهي.
 ٿر ۾ ٺڪرن ۽ راجپوتن کي به ”سائو“ سڏيندا آهن، جو هو هميشه
 جنگجو بهادر رهيا آهن.
 معنيٰ: بهادر، سورهيه، دلير، سوروير.

سڌ

”سي ڌڙ پسي“ ”سڌ“، ڪنهن اڀاڳي نه ٿئي.“

مرتب	داستان	بيت	صفحو	معني
ڌيپ	1	14	3	x
ڪل	1	9	2	x
گر	1	9	84	x
شھ	1	12	65	x
آءِ	1	13	4	x
قاس	1	11	3	x

بيگ: - X

هن لفظ کي سنڌي ٻولي سميت ٿر جي مڙني لهجن ۾ ڳالهايو
 وڃي ٿو مارواڙي محاورن ۾ هن طرح جملي ۾ استعمال ٿيندو:
 (۱) تنان ڏاڍي سڌ ايهم ميڙي جاڻ ري،
 ترجمو: توکي ميلي تي وڃڻ جي ڏاڍي خواهش آهي.
 (۲) آپري ڏيس ري ڪينهان سڌ ڪوني.
 ترجمو: پنهنجي ديس جي ڪنهن کي سک ڪونهي.
 معنيٰ: چاهه، ذوق، شوق، خواهش، سک، اڪير، اڪند.

ڪايائون

”ڪوڙين“ ڪايائون“ تنهنجو، لکن لک هزار.“

مرتب	داستان	بیت	صفحو	معني
ڏيپ	1	30	5	x
ڪل	1	21	3	صورتون، روپ
گر	1	21	85	جسم، بدن، شڪل، صورت
شھ	1	24	68	صورتون، شڪليون
آء	1	23	5	هائي، بدن
قاس	1	27	6	صورتون

بيگ - جسم، صورت، بدن:

اصل ۾ سنسڪرت ٻوليءَ جو لفظ آهي ۽ تر جي مارواڙي لهجي ۾ عام استعمال ٿئي ٿو ۽ جملي ۾ هن طرح استعمال ٿيندو:
 (۱) ايھ ڪايا ڪيڙان رو ٿيسي هڏ ماري ڪام ڪرو،
 ترجمو: هي بدن ڪيڙن جو ٿيندو، محنت ڪري ڪم ڪريو.
 (۲) ڪوڙي ڪايا، ڪوڙي مايا، ڪوڙ سپ سنسار (هڪ مارواڙي دوهو)

ترجمو: ڪوڙو جسم ڪوڙي دولت دنيا سپ ڪوڙي.
 معنيٰ: ڪايائون (واحد ڪايا) بدن، جسم، ڏيل، هائي.

ڪل

”وحدت ڪثرت ٿي، ڪثرت وحدت ڪل“.

مرتب	داستان	بیت	صفحو	معني
ڏيپ	1	19	4	x
ڪل	1	15	3	سموري
گر	1	15	84	ڪل، سڄي، سموري
شھ	1	18	67	سموري
آء	1	14	4	x
قاس	1	18	5	x

بيگ - X

هي لفظ اصل ۾ سنسڪرت ”ڪول“ مان نڪتل آهي، سنڌي سميت ٿر جي ڍاٽڪي لهجي ۾ استعمال ۾ اچي ٿو. جملي ۾ هن طرح استعمال ٿيندو:

(۱) اڀين ڪل ٿي هلو ليڏاڻ ٿي.

ترجمو: اوهين سڀئي گڏ ٿي هلو.

(۲) موھ مان ڪر، مايا ڪل ڪوڙي ايهه،

ترجمو: ايمان نه ڪر، دولت سڀ ڪوڙ آهي.

معني: ڪل، سڀ، سمورو، سڄو، مڪمل، پورو.

ڪالان

”جي ڪات “ ڪالان ” ڪڍيا ته موٽيو پوءِ وڃن.“

مرتب	داستان	بيت	صفحو	معني
ڏيپ	2	25	9	X
ڪل	2	25	7	X
گر	2	25	22	شراب چڪائيندڙ، مرشد ڪامل
شه	2	25	76	X
آءِ	2	24	11	شراب ڪڍندڙ، ماءُ فروش
قاس	2	25	12	X

بيگ - ڪلار، ڪلال، شراب وڪڻندڙ.

نوٽ: هي لفظ اصل ۾ سنسڪرت ٻوليءَ جي ”ڪلاڊ“ لفظ مان نڪتل آهي ڪلال ٿر جي هندن جي هڪ ذات آهي، جيڪي ٿر جي عمر ڪوٽ ۽ ٻين شهرن ۾ رهن ٿا. ڏندو اصل ۾ ڪلون رنگڻ ۽ جتيون ٺاهڻ آهي، شراب ڪڍڻ جو ڪم پڻ ڪندا هئا. ويڻ، چيرڻ، (گوشت، ڪلون وغيره) اصل ۾ آهي. صحيح لفظ ڪالال هن کي ”رشهه“، ”ڪلاڙن“ ۽ ”گر“ به ”ڪلاڙن“ لکيو آهي. بيت هن طرح آهي.

ستڙيا شراب جون، ڪه پڇارون ڪن،
 ڄم ڪات ڪالان ڪڍيا، ته موتيو پوءِ وڃن،
 پڪون سي پين، سِر جني جا ست ڀر.
 ڪالان معنيٰ: هڪ ذات، جيڪا اصل ۾ ڪلون رڱڻ ۽ گوشت وڪڻڻ
 جو ڪم ڪن.

مَ

”تون چئو الله هيڪڙو، وائي ٻي ”مَ“ ڀل.“

مرتب	داستان بيت	صفحو	معني
ڏيپ	1	4	x
ڪل	x	x	x
گر	x	x	x
شهم	x	x	x
آءِ	x	x	x
قاس	1	4	x

بيگ - x

هي لفظ ٿر جي ڍاٽڪي لهجي ۾ عام استعمال ٿئي ۽ جملي ۾ هن
 طرح استعمال ٿئي ٿو:
 (۱) روءِ مَ ڏڪرا،
 ترجمو: ڀت روءِ نه.
 (۲) ڪر گي پائي نان لارلي رو نان ڪي (گجهارت) مَ ڪر (پيڻي)
 ترجمو: ڪر وئي پائي تي پنين جو نالو ڇا؟ نه ڪر.
 نوٽ: ”مَ“ لفظ ڪي ڀت ڏئي سڀني سرن ۾ ڳايو آهي.
 معنيٰ: مَ (طرف) نه، نڪو، متان.

ماڙهن

”سپريان جي سور جو، ”ماڙهن“ ڏجي نه منجهه“

مرتب	داستان	بيت	صفحو	معني
ڏيپ	2	14	8	x
ڪل	2	14	5	x
گر	2	14	86	ماڻهن کي
شهم	2	14	73	ماڻهن کي
آء	2	13	8	x
قاس	2	14	9	x

بيگ - x

هي اسم اصل ۾ سنسڪرت جي لفظ ”منش“ مان نڪتل آهي،
 ٿري زبان ۾ ماڻهون کي ”ماڙهو“ چئبو آهي ڍاٽڪي لهجي ۾ جملي ۾
 هن طرح استعمال ٿيندو:

(۱) جيهو ڪپڙو، ماڙبو، ماڙهو مردر ڏيس (هڪ دوهو)

ترجمو: جيهو ڪپڙو مارڙبي جو، ليڪن ماڻهون مڙدر ڏيس جا.

(۲) ماڙهو ماڙهو رو ٻيري چال مان ٿي.

ترجمو: ماڻهون ماڻهون جو ويري شال نه ٿي.

نوٽ: بيتن ۾ ”ڏيپ“ ۽ ”قاس“ ”ماڙهن“ بجاءِ ”ماڻهن“ لکيو آهي.

معني: ماڙهن (واحد ماڙهو) ماڻهون، انسان، آدم، بندو، آدمي.

منڌ

”مهيسر جي ”منڌ“ جي، هت هڏجين هوءَ“

مرتب	داستان	بيت	صفحو	معني
ڏيپ	2	20	8	x
ڪل	2	20	6	شراب
گر	2	20	87	شراب
شهم	2	20	75	شراب
آء	2	19	10	منڌ، شراب
قاس	2	20	10	شراب

بيگ - منڌ. شراب

هي لفظ اصل ۾ سنسڪرت ٻوليءَ جو آهي، تر جي مارواڙي

لهجي ۾ ڳالهائڻ ۾ اچي ٿو ۽ جملي ۾ هن طرح استعمال ٿيندو:

(۱) ماسن مڌ سال پرها هوئي (بيگتن جي چوڻي)

ترجمو: گوشت ۽ شراب شال پرتي هجن.

(۲) مڌ شورو پيالو ايهه.

ترجمو: شراب شو جو پيالو آهي.

نوٽ: ”شهم“، ”گر“ ۽ ”آءُ“ لفظ ”منڌ“ جي جڳهه تي ”مد“ لکيو آهي.

هڪيا

”سي مر کن پچار، ”هڪيا“ جن جي هٿ ۾،“

مرتب	داستان	بيت	صفحو	معني
ڏيپ	2	26	9	x
ڪل	2	26	7	x
گر	2	26	88	حاضر، تيار
شهم	2	26	77	حاضر، تيار
آءُ	2	25	11	x
قاس	2	36	12	x

بيگ - x

لفظ ”هڪيو“ تر جي مارواڙي لهجي ۾ عام استعمال ٿئي ٿو

جملي ۾ هن طرح استعمال ٿيندو.

(۲) هون آيون، او هڪيا پيئا هئا.

ترجمو: آءُ آيس ۽ هو موجود ويٺا هئا.

(۲) هڪيا هئا ته ڪڏي ڪام آسي (پئسا)

ترجمو: موجود هوندا ته ڪڏهن ڪم ايندا (پئسا)

نوٽ: ”قاس“ ۽ ”ڪل“ پنهنجي رسالي ۾ لفظ ”هڪيا“ جي جڳهه تي

”حاضر“ لکيو آهي.

معني: هڪيا = (صفت، ظرف) ميسر، موجود، حاضر.

هڪ

”هڪائي“ هڪ ”هڪ“ ٿيا، احد سين عالم.“

مرتب	داستان	بيت	صفحو	معني
ڏيپ	1	8	2	x
ڪل	1	5	1	x
گر	1	5	83	x
شه	1	8	64	x
آء	1	10	3	x
قاس	1	8	2	x

بيگ - x

عدد هڪ کي ٿر جي مارواڙي ۽ ڍاٽڪي لهجي ۾ هڪ چئبو آهي

جملي ۾ هن طرح استعمال ٿيندو:

(۱) هڪ آئي ن پڇو جائي سنسار بيهتو ايهه تو.

ترجمو: هڪ اچي ۽ ٻيو وڃي سنسار هلندو رهي ٿو.

(۲) هڪ هڪائي ڪرڻي ايهه، ڪي تو بوس سنو ايهه.

ترجمو: هڪ هڪائي ڪرڻي آهي ڇو ته سال سنو آهي.

نوٽ: صرف ”قاس“ پنهنجي رسالي ۾ ”هڪ“ بجاءِ ”هڪ“ لکيو آهي.

معني: هڪ (صفت) هڪ، هڪڙو، واحد، اڪيلو.

هڪار

”حبين“ هڪار، منجهان مهر سڏ ڪيو“

مرتب	داستان	بيت	صفحو	معني
ڏيپ	3	14	12	x
ڪل	3	14	9	x
گر	3	14	90	x

x	83	13	3	شهم
x	16	14	3	آء
x	16	14	3	قاس

بيگ - هيڪر، هڪ پيرو،

”هيڪار“ لفظ ٿر جي ڍاٽڪي لهجي ۾ عام ڳالهائجي ٿو،

ڍاٽڪي زبان ۾ جملي ۾ هن طرح استعمال ٿيندو:

(۱) هيڪار آرو پڇي پلي جائِي رو.

ترجمو: هڪ دفعو اچ پوءِ پلين هليو ويجهان.

(۲) هيڪار آرو پڇي جو سان.

ترجمو: هڪ دفعو اچ پوءِ ڏسندا سين.

نوٽ: هيڪار لفظ جي ڪنهن به عالم معنيٰ ڪونه لکي آهي.

معنيٰ: هيڪار (طرف) هيڪر، هڪ پيرو، هڪ دفعو.

سنڌي ٻوليءَ جي اوجر لاءِ اُتياءَ

عمرالدين بيگدار

سنڌي ٻوليءَ جي بااختيار اداري جي (اڳوڻي) چيئرمين ڊاڪٽر نواز علي شوق چيو آهي ته سنڌي ٻوليءَ جي اوسر لاءِ تڪڙا ۽ اصلي گهربل اپاءَ هت ۾ آهن. ڇن مطابق سنڌي ٻوليءَ کي سرڪاري لکپڙه لاءِ گهربل درجو ڏيارڻ، ٻوليءَ کي قائم ۽ دائر رکڻ لاءِ ان مان غلطين جو رواج ختم ڪرائڻ ۽ ملڪ توڙي ساري دنيا اڳيان سنڌي ٻوليءَ جي اصليت، حيثيت ۽ تعليم و تربيت کي عام ڪرڻ تي زور ڏنو پيو وڃي.

هن اها ڳالهه تنهن ڏينهن هتي سنڌي ٻوليءَ جي بااختيار اداري جي پاران سڏايل هڪ علمي سيمينار اڳيان آجيان ڪرڻ وقت پڌري ڪئي. هن چيو ته هن وقت اهڙا ڪم هت ۾ آهن، جهڙا تواريخ ۾ اڳ ڪڏهن به سنڌي ٻوليءَ جي سلسلي ۾ سوچيا به نه ويا. هي سيمينار، اداري جي پڌري ڪيل هڪ ڪتاب جي سلسلي ۾ سڏايل هو، جنهن ۾ سنڌي ۽ براهوئي ٻولين جو تقابلي مطالعو ڪيل آهي. هي ڪتاب داد محمد بروهي جو لکيل آهي. ڊاڪٽر داد محمد بروهي شايد ڪنهن سبب ان موقعي تي اچي نه سگهيو هو. جلسي جي صدارت ثقافت جي صوبائي وزير مير غالب حسين ڊومڪيءَ ڪئي ۽ خاص مهمان ڊاڪٽر نبي بخش قاضي هو.

اداري جي چيئرمين پنهنجي ورتل اپائن جي اپٽار ڪندي سنڌي ٻوليءَ جي بااختيار اداري جي بنيادي ٽن مقصدن بابت به روشني وڌي ۽

ٻڌايو ته هن اداري جو باني چيئرمن ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ان کي مضبوط بنيادن تي قائم ڪري ويو ۽ انهيءَ وقت جا جيڪي مسودا منظور ٿيل هئا، تن کي به مان ڏيندي انهن کي اوليت ڏني وئي. اهڙا ڇهه ڪتاب ڇپائي پڌرا ڪيا ويا آهن جن مان هڪ هي ڪتاب: سنڌي، براهوئي ٻوليءَ جو تقابلي جائزو به آهي.

هن چيو ته اهڙا پروگرام هت ۾ ڪنيل آهن، جن تي سنڌي زبان جي ايامڪاري ۾ ڪنهن رت طور ڪم نه ٿيو آهي. جيئن انڊس اسڪرپٽ (Indus Script) (سنڌو لکت) جنهن تي ساري دنيا ۾ تحقيق ٿيندڙ آهي جهڙوڪ: فنلنڊ، روس، آمريڪا ۽ هندستان وغيره، پر اسان وٽ ان بابت ڪوبه ڪم نه ٿيو آهي. ان تي ڪم شروع ڪيو پيو وڃي. هن وڌيڪ ڄاڻايو ته هيلٽائين ان ڏس ۾ جيڪي ٻاهرين عالمن جهڙوڪ: فيئر سروس، جي. آر. هنٽر، ايس. آر. راءِ، مهاديوان، آسڪو پارپولا ۽ ڪينيئرولسن جي ڪتابن جو سنڌي ۾ ترجمو ڪرايو ويو آهي، جن مان ٻه ڪتاب ڇپجي چڪا آهن ۽ ٽي ڪتاب پريس ۾ آهن.

ان سلسلي ۾ تحقيقي رفتار کي اڃان تيز ڪرڻ لاءِ هن ظاهر ڪيو ته اداري جي ”بليٽن“ جيڪا ڇهن صفحن جي نڪرندي هئي، تنهن کي هاڻي ريسرچ جرنل جو درجو ڏنو ويو آهي. اهو هاڻي چاليهن صفحن جو رسالو آهي، جنهن ۾ سنڌي ٻوليءَ تي تحقيق جا مسئلا پڌرا ٿين ٿا ۽ ليکڪن کي باقاعدي معاوضو ڏنو وڃي ٿو. ان طرح مٿي ڄاڻايل (Indus Script) جي انگريزي ڪتابن جو سنڌي ترجمو مسٽر عطا محمد پنيپري ستن مهينن اندر ڪري ورتو آهي، جيڪو پڻ هڪ ڪارنامو آهي.

ڊاڪٽر شوق افسوس جو اظهار ڪندي چيو ته سنڌوندي اسان جي پنهنجي ندي آهي، پر اسان ان بابت ڪا تحقيق ڪانه ڪئي آهي. تازو لنڊن ۾ سنڌو درياھ تي جيڪو جڳ مشهور سيمينار سڏايل هو،

تنهن ۾ اسان پاران هڪڙو ڪتاب به شامل نه ڪيو ويو هو ۽ نه وري ان ڏس ۾ اسان وٽ ڪڏهن ڪو سيمينار ٿيو آهي. تنهنڪري رپورٽيءَ جو ڪتاب (Mehran of Sindh) اداري پاران جلد پڌرو ٿيڻ وارو آهي، ان طرح (Indus Delta Country) ڪتاب جيڪو جنرل هيگ جو لکيل دستاويزي خزانو آهي ۽ پڻ ٻيا ڪتاب جن جي پڌري ڪرڻ لاءِ اداري جي بورڊ جو فيصلو آهي، سي جلد ڇپايا ويندا.

هن ٻڌايو ته سنڌي ٻوليءَ کي پري پري تائين پکيڙڻ لاءِ تعليم ۽ تربيت جو انتظام ڪرڻ واسطي جيڪي رٿون غور هيٺ آهن، تن مطابق سڄي پاڪستان جي مکيه هنڌن تي ڪلاس قائم ڪرڻ جو پروگرام آهي. ڪراچيءَ ۾ وڳوڙي حالتن جي ڪري اهي ڪلاس پروگرام مطابق هلي نه سگهيا آهن. اسلام آباد ۾ سنڌ گريجوئيٽ ايسوسيئيشن جي سهڪار سان، پشاور ۽ ڪوئٽه ۾ پاڪستان اسٽڊي سينٽر جي مدد سان اهڙا ڪلاس جلد شروع ٿيندا. ملتان، لاهور، بهاولپور، حيدرآباد، ميرپورخاص ۽ سکر ۾ به اهڙا ڪلاس هلايا ويندا. اداري ان سلسلي ۾ سنڌي ڪتاب جوڙيو آهي، جنهن تي جناب محمد ابراهيم جويي نظر ثاني ڪئي آهي. اهي علائقا جتي سنڌي ٻولي ڳالهائي وڃي ٿي، پر ماڻهن کي لکڻ پڙهڻ نٿو اچي اتي به سنڌي سيکارڻ جا اڀاءُ ورتا ويندا جهڙوڪ: رحيم يارخان، بهاولپور، لس بيلو، جهٽ پٽ، سبي، ديرو مراد جمالي ۽ خضدار وغيره.

ڊاڪٽر نواز علي شوق چيو ته سنڌ جي انسائيڪلو پيڊيا بابت هڪ رٿا تي ڪم شروع ڪيو ويو آهي. جيڪا ڏهن جلدن ۾ شايع ڪئي ويندي، جنهن جي تياريءَ ۾ قابل ۽ ڄاڻو سنڌي عالم ۽ ماهر مصروف آهن ۽ هيل تائين ڪافي مواد ملي چڪو آهي.

درسي ڪتابن جي غلطي کي درست ڪرڻ لاءِ هن اداري طرفان هڪ ڪميٽي جناب محمد ابراهيم جويي جي اڳواڻيءَ ۾ قائم ڪيل

آهي، جنهن ۾ ٻيا ٽي ميمبر هر هڪ: بيورو آف ڪريڪيولر، سنڌ ٽيڪسٽ بوڪ بورڊ ۽ سنڌي ٻولي اٿارٽي مان ڪنيل آهن. ٽيڪسٽ بوڪ بورڊ جي ٻاراڻي ڪتاب مان 22 غلطيون ڪڍيون ويون آهن. ان طرح هيل تائين پهريئن، ٻئين ۽ ٽئين ڪتاب کي درست ٿي چڪا آهن.

ان طرح سنڌي ڪتابن ۽ اخبارن ۾ ٻوليءَ جي غلط استعمال جهڙي بد نما داغ کي مٽائڻ لاءِ پهريون دفعو باقاعده ڪم هٿ ۾ کنيو ويو آهي، چوٽه غلط ٻولي استعمال ڪرڻ سان ٻوليءَ جي اوسر توڙي وجود کي سخت چيهو رسي ٿو، تنهنڪري مختلف عالمن کان ٻوليءَ جي درستي واري مهم هيٺ تازو هڪ ڪتاب ترتيب ڏنو ويو آهي، جيڪو جناب علي احمد بروهي، ڊاڪٽر غلام قادر سومرو، جناب نياز همايوني ۽ مسٽر حيدر لاشاريءَ جي ٻوليءَ بابت مقالن جو مجموعو آهي. جيڪو ٿوري وقت ۾ شايع ٿي ويندو.

ان طرح ”سنڌي اخبارون ۽ سنڌي ٻولي“ تي عمرالدين بيدار جو لکيل ڪتابي مسودو اداري کي مليو آهي. جيڪو جلد ڇپرايو ويندو.

تنهن کان سواءِ پرائمري تعليم جي سلسلي ۾ ٻه مثالي ڪتاب تيار ڪرايا ويا آهن. هڪ ماڊل سنڌي پرائمري، جيڪو پروفيسر شيخ محمد فاضل جو ترتيب ڏنل آهي ۽ ٻيو ”سنڌي پرائمري ۽ ريڊر (استادن لاءِ هدايتون) جيڪو مرحوم قادر داد افغان جو لکيل آهي.

ان طرح سنڌ حڪومت جي هر کاتي کي سنڌي ٽرانسليٽر رڪنڻ جون جيڪي هدايتون ڪيون ويون آهن، ان ڏس ۾ مدد ۽ رهنمائي ڏيڻ لاءِ سڀني کاتن سان لهه وچڙ ۾ آهيون. ان ريت سرڪاري آفيسن ۽ روڊن ۽ رستن توڙي مکيه سرڪاري ۽ نيم سرڪاري جاين تي نالن ۽ اعلانن وارا بورڊ سنڌيءَ ۾ لڳرائڻ لاءِ به تحرڪ ۾ آهيون. نه رڳو اهو، پر سنڌي ٻوليءَ جي اوجر لاءِ ڪنهن سڄڻ طرفان جيڪي صلاحون ۽ رٿون ملنديون، تن کي انهي جي فائدي آهر عمل ۾ آڻڻ لاءِ تيار

آهيون. ان موقعي تي حافظ محمد ارشد انڊيڙ سنڌي ٻوليءَ لاءِ ورتل اڀائڻ کي ساراهيو. جنهن بعد جناب نياز همايوني براهوئي ٻوليءَ تي ڪيل تحقيقي ڪم جو هڪ مختصر جائزو بيان ڪيو. هن ڄاڻايو ته اڄ کان ڏيڍ سئو ورهيه اڳ ڪلڪتي مان براهوئي زبان ۾ پهريون ڪتاب شايع ٿيو، جيڪو ان وقت جي انگريز عالمن ۽ توڙي ڪن براهوئي عالمن جي گڏيل ڪوشش جو نتيجو هو. ان بعد بمبئي ۽ ڪوئٽه مان ڪيترائي ڪتاب نڪرندا رهيا آهن. هن تقرير ۾ ثابت ڪيو ته بلوچستان ۾ براهوئي زبان سڀ کان وڏي اشاعت ٻولي آهي. نياز همايونيءَ اهو به ٻڌايو ته براهوئي ۽ سنڌي قومن جو تعلق پاڻ ۾ مامي ڀائيءَ وارو آهي. هن ٻڌايو ته جڏهن قلات جي والي کي سنڌ تي حملو ڪرڻ لاءِ چيو ويو ته هن اهوئي جواب ڏنو ته ”سنڌ اسان جي ماءُ آهي.“ ان تي حملي ڪرڻ جو اسان سوچي به نٿا سگهون.

ان بعد سرائي امداد علي اسٽيج تي آيو، جنهن پنهنجي ”شاهه شناسائي واري“ حيثيت کي سنڌ ۽ هند جي محققن ۽ عالمن وٽان مڃرايو آهي. هن شاهه ڀٽائيءَ جا اڻ لڀ بيت بيان ڪرڻ سان گڏوگڏ اڪثر بيتن جون پڙهڻيون پڻ درست ڪري پيش ڪيون.

جناب تاج صحرائيءَ سڀ کان اڳ اعتراض ڪيو ته ڊاڪٽر داد محمد بروهيءَ جي لکيل ڪتاب ”سنڌي براهوئي ٻوليءَ جو تقابلي جائزو“ جي پڌرائي جي نسبت سان مصنف کي موجود هئڻ کپي ها. پر جئين ته مصنف آيل نه هو. تنهنڪري هن ڪتاب تي ڪجهه به ڳالهائڻ جي ضرورت ناهي ڇو ته جواب ۾ گهريل سمجهاڻيون ڪير ڏئي ها؟

تاج صحرائي ننڍپڻ کي ياد ڪندي ٻڌايو ته اڳي چانورن ڇڙڻ جي ڪارخانن تي براهوئي هر سال ايندا هئا. اهي براهوئي روزگار سانگي جبلن تان لهي سنڌ ۾ ايندا هئا.

هن سمجهايو ته سڪندر مقدونيءَ سان آيل عالمن توڙي انگريز

عالمن جهڙوڪ، لئمبرڪ ۽ ٻين، هنن کي ڀري کان آيل (Highlanders) سڏيو آهي. اهڙيءَ طرح هنن ته سنڌ ۾ ٻن قسمن جي رهاڪن جو نظريو پيش ڪيو آهي. هڪڙا ڀوک تي گذران ڪندڙ، ٻيا جبلن ۽ ڀٽن جا رهاڪو، جن جو ڌنڌو آهي مال چارڻ ۽ پالڻ.

تاج صحرائي ڄاڻايو ته دنيا ۾ سڀ کان پراڻيون شيون جيڪي تهذيب جي ورثي طور طئي ڪجن ٿيون، تن ۾ جيريڪو (Jericho) ۾ اٺ هزار ورهيه قبل مسيح جون نشانينون مليون آهن ۽ ڇهه هزار عيسوي سن کان اڳ جون نشانينون سڀيءَ وٽ لڌيون آهن ۽ ائين پڇاڙ هزار ورهيه عيسوي سن کان اڳ جي تهذيب جو دؤر آهي ۽ وٽ معلوم ٿيو آهي. پر ڏسڻو اصل ۾ اهو آهي ته ڇٽو ڪٿان مليو آهي! دنيا ۾ تهذيب جو حقيقي بنياد ته تڏهن کان پيو هوندو، جڏهن ترقيءَ جي رفتار لاءِ ڪا کوجنا وجود ۾ آيل هجي ۽ دنيا ۾ ڪيئن ثابت ڪجي ته ڇٽو ڪٿان مليو؟

هن افسوس ظاهر ڪيو ته اسان تي هينئر ان ڪري مسخري ٿئي ٿي جو، اسان ۾ پنهنجي حيثيت ۽ معلومات متعلق ڪو دم ناهي! تاج صحرائي چيو ته ٻاهريان اچي ڪجهه نه ڪجهه غلط سلط کوجنا ڪندا رهيا، پر اسان پنهنجي متعلق ڪجهه نه ڪيو آهي. سنڌ جي نقشن جي بيهودي حالت جو حوالو ڏيندي چيائين ته دادو ضلعي ۾ هڪ ڳوٺ جو نالو ”ڏَل“ آهي، مگر سنڌ جي نقشي ۾ ان کي ”دهل“ لکيو ويو آهي. ان موقعي تي سڄي هال ۾ ڪلڻ ۽ تهڪن جي گونج جي موت ۾ هن ڏک مان دانهن ڪئي ته توهان ڪلو ٿا، پر آءُ ته رَوَئندس!

هن سنڌ جي قديم آثارن جي تباهيءَ جو ذميدار واسطيدار کاتي کي سڏيو ۽ ان سلسلي ۾ ريمارڪ ڏنو ته مذڪوره کاتي وارا صاحب سنڌ جي قديم آثارن ۽ اسان جا تمام وڌيڪ گهڻگهرا ۽ همدرد ٿا

ڏسجن!

خاص مهمان ڊاڪٽر نبي بخش قاضيءَ پنهنجي علمي تقرير ۾ چيو ته تقابلي جائزا، اختلاف، رنگن جا متپيد ۽ جدا جدا ٻوليون اصل ۾ زمين تي الله جون آيتون (نشانيون) آهن.

قرآن ڪريم جي نازل ٿيڻ کان اڳي دنيا ۾ ڪٿي به ڪو اهڙو پيٽ ڪرڻ ۽ اڀياس ڪرڻ جو رواج موجود نه هو. اڄ اسان هت زبانن تي جهڳڙو ٿا ڪريون. خدا جي آيتن کي ڄڻ تبديل ٿا ڪريون. جڏهن ته قرآن چوي ٿو ته خدا جي آيتن کي بدلائڻ وارا ڪافر آهن.

هن چيو ته زبانن جي اختلافن تي ته مسلمانن ئي سڀ کان اڳ ۽ سڀ کان گهڻو ڪم ڪيو. قرآن شريف ۾ جيڪو لفظ سنڌس آهي اهو دراصل سنڌي آهي، جيڪو هڪ کان وڌيڪ ڀيرا آيل آهي. سڀ کان اڳ دنيا ۾ سوئي ڪپڙو ۽ ڪپهه سنڌ جي زمين تي وجود ۾ آيا، جنهن جي لباس کي دنيا ۾ سنڌڻ يا سنڌس چيو ويندو هو. بائيبل ۾ به سنڌڻ بيان ڪيل آهي. ان طرح تهذيب، ثقافت ۽ صنعت جي پهرين سرزمين سنڌ هئي، مصر ۾ ممين کي عيسوي سن کان هزارين سال اڳ به سنڌ جو سوئي ڪپڙو پهرايو ويندو هو.

پنهنجي صدارتي تقرير ۾ سنڌ جي ثقافت، سياحت ۽ نوجوانن جي معاملن واري صوبائي وزير مير غالب حسين خان ڊومڪي سنڌي ٻولي اٿارٽيءَ جي اڀائڻ کي پسند ڪندي، اداريءَ جي ڪم تي اطمينان ۽ خوشيءَ جو اظهار ڪيو. هن زور ڀريو ته اڃان رفتار کي تيز ڪيو وڃي ته جئين سنڌي زبان جي بڻ بڻياد جي خبر پوي ۽ سنڌي زبان کي ترقي وٺرائي ان کي دفترتي زبان بڻايو وڃي. هن سنڌ حڪومت پاران اٿارٽيءَ جي هر ممڪن مدد ڪرڻ جو يقين ڏياريو.

آخر ۾ اٿارٽيءَ جي سيڪريٽري جناب الله بخش شاهه بخاري مهمانن جو ٿورو مڃيو.

اداري طرفان ڇپايل ڪتاب ”سنڌي براهوئي ٻوليءَ جو تقابلي جائزو“ جي پڌرائي واري تقريبن جو احوال

سنڌي ٻوليءَ جي بااختيار اداري پاران تاريخ ۷ فيبروري ۱۹۹۵ع تي شمار جو ۴ وڳي ڪراچيءَ جي هڪ هٽل ۾ ٻولين جي سلسلي جي ڪتاب ”سنڌي براهوئي ٻوليءَ جو تقابلي جائزو“ جي پڌرائي ٿي. ڪتاب جي پڌرائي ثقافت، سياحت، رانديون ۽ نوجوانن جي معاملن واري وزير جناب غالب حسين ڊومڪي ڪئي. جڏهن ته خاص مهمان ڊاڪٽر نبي بخش قاضي هو. تقريبن جي شروعات قرآن پاڪ جي تلاوت سان ٿي، ان بعد اداري جي چيئرمين (اڳوڻي) ڊاڪٽر نواز علي شوق ڪتاب جي اهميت ۽ اداري جي ڪمن ڪارن بابت آجيان وارو خطبو پيش ڪيو. چيئرمين صاحب اداري جي قائم ٿيڻ ۽ تن بنيادي مقصدن : سنڌي ٻولي ۾ تعليم، سنڌي ٻوليءَ جي فروغ ۽ سنڌي ٻوليءَ جي استعمال، کي حاصل ڪرڻ واسطي اٿارٽي طرفان ورتل اپائڻ تي ڳالهائيندي چيو ته اداري جي سابق چيئرمين ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ اداري کي مضبوط بنياد تي بيهاري ويو آهي ۽ ڊاڪٽر صاحب ڪل ۲۵ ڪتاب ڇپرايا باقي ڪافي مسودا ڇپائي جي انتظار ۾ هئا، اسان پنهنجو فرض سمجهندي انهن کي ڇپائڻ شروع ڪيو آهي، انهن مان هي ڪتاب ”سنڌي براهوئي ٻوليءَ جو تقابلي جائزو“ به هڪ آهي ان بعد ڪتاب تي ڳالهائيندي سنڌ جي نامياري اديب نياز همايوني صاحب پڻ ڪتاب تي پنهنجو لکيل مقالو پڙهيو جنهن بعد چانهه جو وقفو ٿيو، وقفي دوران سرائي امداد علي صاحب استيج تي پٽ ڌڻي رحم جا چونڊ بيت ٻڌايا. چانهه جي وقفي کان پوءِ محترم تاج صحرائي ”سنڌي براهوئي ٻوليءَ جو تقابلي جائزو“ ڪتاب تي تبصرو ڪندي چيو ته جئين ته ڪتاب جو مصنف هن وقت موجود ناهي ان لاءِ ڪتاب تي گهڻو

ڳالهائڻ صحيح نه ٿيندو. صحرائي صاحب جي تبصري کان پوءِ خاص مهمان ڊاڪٽر نبي بخش قاضي پنهنجي عالمانه تقرير ڪئي، جنهن ۾ هن ٻڌايو ته ٻولين جي تقابلي جائزن جو ذڪر قرآن ۾ آيل آهي ۽ هن وڌيڪ چيو ته تقابلي جائزا، اختلاف، رنگن جو متييد ۽ جدا جدا ٻوليون اصل ۾ زمين تي الله جون نشانيون آهن، آخر ۾ وزير موصوف جناب غالب حسين ڊومڪي کي پنهنجي صدارتي خطبي لاءِ سڏيو ويو، مير غالب حسين صاحب سنڌي ٻوليءَ جي بااختيار اداري جي ڪمن ڪارن تي اطمینان جو اظهار ڪيو ۽ زور ڏنو ته اٿارٽي کي اڃان به وڌيڪ ڪم ڪرڻ گهرجي، جيئن سنڌي زبان جي بڻ بنياد تي ڪم ٿي سگهي. وزير صاحب حڪومت سنڌ طرفان اٿارٽي جي هر ممڪن مدد ڪرڻ جو يقين ڏياريو.

آخر ۾ اٿارٽيءَ جي سيڪريٽري جناب الهه بخش شاهه بخاري آيل مهمانن جا ٿورا مڃيا.

سنڌي ٻولي

”سنڌيءَ کي زنده رکڻ، انهيءَ ڪري ضروري آهي، جو، حضرت شاهه لطيف جو ڪلام ’سنڌيءَ‘ ۾ آهي. شاهه جي ڪلام کي زنده رکڻ بيحد ضروري آهي. اسان وٽ شاهه جي ڪلام کانسواءِ ٻيو آهي ڇا؟ اهو اسان جو وڏي ۾ وڏو سرمايو آهي. سنڌي ٻوليءَ ۾ شاهه صاحب جي ڪلام کي اها حيثيت حاصل آهي، جيڪا عربي ٻوليءَ ۾ قرآن شريف کي حاصل آهي. اسان سنڌي ٻوليءَ کي ڇڏيو معنيٰ شاهه لطيف کي ڇڏي ڏنوسون، ۽ اها اسان جي سڀ کان وڏي بدقسمتي ٿيندي....

”..... مون، جرمن ٻولي رڳو ان ڪري سکي، جيئن جرمن ٻوليءَ جي عظيم ترين شاعر ’گوٽي‘ کي سندس زبان ۾ پڙهي ۽ سمجهي سگهان. حالانڪ باقي سڀ علم، جيڪي جرمن ٻوليءَ ۾ آهن، سي انگريزي ۽ ٻين ڪيترين ٻولين ۾ به موجود آهن ۽ انهن لاءِ خاص طور تي جرمن ٻولي سکڻ جي ڪابه ضرورت ڪانه هئي...“

”... عربي زبان کي رڳو ان ڪري زنده رکڻ ضروري آهي، جو قرآن شريف ان ٻوليءَ ۾ نازل ٿيو. قرآن شريف جي ماهيت کي چڱيءَ طرح سمجهڻ ۽ پروڙڻ لاءِ عربي زبان جو سکڻ لازمي آهي. ڪنهن به ٻيءَ زبان ۾ ان جو ترجمو ايڏو اونهو، جامع ۽ مڪمل نٿو ٿي سگهي. ڪمال پاشا اتاترڪ، قرآن شريف جو ترڪي زبان ۾ ترجمو ڪرايو، پر هن ڪوشش ۾ سراسر ناڪام ويو. ڇاڪاڻ جو ترڪي ٻوليءَ ۾ ماهيت ۽ گهرائي ڪانهي، جيڪا قرآن شريف ۾ پنهنجي معراج تي آهي. انهيءَ ڪري، جهڙيءَ طرح قرآن شريف لاءِ عربي ٻوليءَ کي زنده رکڻ ضروري آهي، بلڪل اهڙيءَ طرح شاهه صاحب جي ڪلام لاءِ سنڌي

ٻوليءَ کي زنده رکڻ ضروري آهي...

”... سنڌي زبان هڪ موسيقيءَ واري (Musical Lan- guage)

(guage) زبان آهي، ۽ موسيقي، سنڌي ٻوليءَ جي سڀ کان وڏي خصوصيت ۽ خوبي آهي. انگريزي ٻولي، انهيءَ خصوصيت کان محروم آهي. انهيءَ ڪري انگريزيءَ جي سڀ کان وڏي شاعر، شيڪسپيئر، جي چند شعرن کي ڳائي نٿو سگهجي. جڏهن شاهه عبداللطيف ڀٽائي صاحب جي ڪلام جي ست ست کي ڳائي ٿو سگهجي.

”ٻوليون چند سالن ۾ نه، پر هزارن سالن ۾ ٺهنديون آهن، ۽ انهن جو بنياد، موسيقيءَ جي بنياد تي هوندو آهي؛ گرامر پوءِ ٺهي ٿو، ٻولي پهريائين ٺهي ٿي. گرامر رڳو هڪ ٻه صديون اڳ جي پيداوار آهي. ان کان اڳ، زبان جي ترقي ۽ نشوونما، موسيقيءَ جي بنيادن تي ٿيندي رهندي آهي، اهي ٻوليون ائين گهڙيون وينديون هيون، جيئن ڳالهائڻ ۾ وڻندڙ ۽ موسيقيءَ جي سُرَن سان هر آهنگ محسوس ٿين. انگريزي ٻولي انهيءَ ڪري موسيقيءَ جي خصوصيت کان محروم رهجي ويئي آهي، جو هزارين سال اڳ، جڏهن موجود انگريزن جا ابا ڏاڏا، جرمنيءَ مان لڏي انگلينڊ ۾ اچي رهيا هئا، تڏهن انهن پنهنجي ٻوليءَ کي بگاڙي ڇڏيو ۽ کيس جرمن ٻوليءَ وانگر، سُر - تال تي اڀرڻ نه ڏنائون.“

علامه آءِ. آءِ. قاضي

سنڌي ٻوليءَ جي مستند الف - ب

سنڌي ٻوليءَ جي بااختيار اداري طرفان سنڌي الف ب جي مستند سٽاءَ بيهارڻ واسطي ماهرن جي هڪ گڏجاڻي ۲۶ جولاءِ، ۱۹۹۵ع اربع ڏينهن سنڌيونيورسٽي ڄام شوري جي ڪاميٽي روم ۾ ٿي. گڏجاڻي جي صدارت سنڌي ٻوليءَ جي بااختيار اداري جي چيئرمين ڊاڪٽر نبي بخش قاضي ڪئي جنهن ۾ هيٺين ماهرن شرڪت ڪئي:

۱. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ۲. ڊاڪٽر غلام علي الانا
۳. محترم محمد ابراهيم جويو ۴. ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو ۵.
- پروفيسر (رتائرڊ) شيخ محمد فاضل ۶. ڊاڪٽر محمد قاسم
- پگهيو ۷. ڊاڪٽر فهميده حسين ۸. محترم حبيب الله صديقي ۹.
- محترم امداد حسيني.

گڏجاڻي ۾ سڀني ماهرن يڪ راءِ فيصلو ڪيو ته ”هن بعد ۾ سنڌي ٻوليءَ جي الف - ب سٽاءَ اها ئي مستند ۾ قابل عمل رهندي جيڪا سنڌي ادبي بورڊ جي شايع ٿيل ”جامع سنڌي لغات“ (زير نگراني: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ) ۾ استعمال ٿيل آهي، جيڪا هيٺين طرح آهي:

ا ب پ ت ث ڌ ڙ س ش ص ض ط ظ
 چ ح خ د ڌ ڍ ڏ ڙ ڙ س ش ص ض ط ظ
 ع غ ف ق ڪ ک گ ڳ گھ گت ل م ن ڻ
 و ه ء ي .

اداري جي ڪتابن جي خريداري بابت عام اطلاع

اداري جا ڪتاب اداري جي مرڪزي آفيس مان خريد ڪندڙن کي
هيٺين طرح رعايتون ڏنيون وينديون:

(1) استادن ۽ شاگردن کي % 20 سيڪڙو خاص چوٽ ڏني
ويندي.

(2) ملڪ اندر سرڪاري ڪتب خانن ۽ ادارن کي % 15
سيڪڙو چوٽ ڏني ويندي.

(3) ڪتب فروشن يا ٻين اهڙن خريدارن کي % 33 سيڪڙو
چوٽ ڏني ويندي، جيڪي هڪ جلد جون گهٽ ۾ گهٽ 10
ڪاپيون بروقت خريد ڪندا.

(4) ڏهن هزارن جا ڪتاب خريد ڪرڻ تي % 50 سيڪڙو
رعايت ڏني ويندي.

(5) ڪنهن به اداري طرفان گهڻن ڪتابن گهرائڻ تي ڪتاب
بئنڪ بلٽي ذريعي موڪليا ويندا، پر جيڪڏهن ڪتابن جو ملهه
گهڻو نه هوندو ته، وي-پي ذريعي موڪليا ويندا ۽ وي-پي خرچ
خريدار کي پرڻو پوندو.

ڪتاب هيٺين پتي تي خريد ڪري سگهجن ٿا:

سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو

سنڌ صوبائي ميوزيم نيشنل هاءِ وي

حيدرآباد، سنڌ

سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو حيدرآباد - سنڌ
اداري جا ڪجهه نوان ڪتاب

ملھ	مصنف جو نالو	ڪتاب جو نالو	نمبر
Rs: 90/=	ايس- آر- راءِ/ عطا محمد ڀنڀرو	سنڌو لکت	۱
Rs: 200/=	جي آر هنتر/ عطا محمد ڀنڀرو	سنڌو لکت جو ٻيھ الاوامي لکتھ سان لاڳاپو	۲
Rs: 35/=	عريزالله عزيز بروھي	خالق جون سائنسي ڪاريگريون	۳
Rs: 10/=	گلايل مجموعو	سنڌي اخبار جي ٻوليءَ تي سرسري نظر	۴
—	جنرل هيگ/ عطا محمد ڀنڀرو	سنڌوءَ جو چوڙ وارو علائقو	۵
Rs: 50/=	ڊاڪٽر هدايت پريم	اتراڌي ٻولي	۶
Rs: 20/=	بيخود بلوچ	ٻوليون لوليون ٻارن جون	۷
Rs: 25/=	جاويد عباسي	جاندار	۸
Rs: 200/=	راورتي/ عطا محمد ڀنڀرو	سنڌ جو مھراڻ	۹
—	علي مرتضيٰ ڌاريجو	ڪئنسري بيماريون	۱۰
Rs: 35/=	ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ	ڪاري جي مڇي	۱۱

ڪتاب ملڻ جو پتو: سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو، نيشنل هاءِ وي حيدرآباد -
سنڌ 71000

پڙهندڙ نسل . پ ن

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ”اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻِڪَ ”لڙهندڙ نسل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻَ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:
انڌي ماءُ جڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لڙهندڙ، ڪڙهندڙ، ڪڙهندڙ، پڙندڙ، چُرندڙ، ڪِرندڙ، اوسِيئڙو ڪَندڙ، پاڙي، ڪاڻو، پاڇوڪڙ، ڪاوڙيل ۽ وڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگهجي ٿو، پَر اسان انهن سڀني وچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان ڪڍي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعني e-books ٺاهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻَ، ويجهڻَ ۽ هِڪَ ٻئي کي گولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻڻَ جي آسَ رکون ٿا.

پڙهندڙ نسل (پن) ڪا به تنظيم ناهي. ان جو ڪو به صدر، عهديدار يا پايو وجهندڙ نه آهي. جيڪڏهن ڪو به شخص اهڙي دعويٰ ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو ڪوڙو آهي. نه ئي وري پن جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو به ڪوڙو آهي.

جهڙيءَ طرح وڻن جا پن ساوا، گاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اهڙيءَ طرح پڙهندڙ نسل وارا پن به مختلف آهن ۽ هوندا. اهي ساڳئي ئي وقت اداس ۽ پڙهندڙ، ٻرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وڙهندڙ ۽ پڙهندڙ به ٿي سگهن ٿا. ٻين لفظن ۾ پن ڪا خصوصي ۽ تالي لڳل ڪلب Exclusive Club نه آهي.

ڪوشش اها هوندي ته پن جا سڀ ڪم ڪار سهڪاري ۽ رضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي ته ڪي ڪم اجرتي بنيادن تي به ٿين. اهڙي حالت ۾ پن پاڻ هڪٻئي جي مدد ڪرڻ جي اصول هيٺ ڏي وٺ ڪندا ۽ غير تجارتي non-commercial رهندا. پنن پاران ڪتابن کي ڊجيٽائيز digitize ڪرڻ جي عمل مان ڪو به مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊجيٽائيز ڪرڻ کان پوءِ اهم مرحلو ورهائڻ distribution جو ٿيندو. اهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو ته ڀلي ڪمائي، رڳو پنن سان ان جو ڪو به لاڳاپو نه هوندو.

پڙهندڙ نسل . پن The Reading Generation

پنن کي گليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي ته هو وس پتاندڙ وڌ
کان وڌ ڪتاب خريد ڪري ڪتابن جي ليکڪن، ڇپائيندڙن ۽
ڇاپيندڙن کي همٿائين. پر ساڳئي وقت علم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ
کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪنهن به رڪاوٽ کي نه مڃين.
شيخ اياز علم، ڄاڻ، سمجھ ۽ ڏاهپ کي گيت، بيت، سٽ،
پڪار سان تشبيهه ڏيندي انهن سڀني کي بمن، گولين ۽ بارود
جي مد مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو ته:

گيت به ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪرن ٿا.

... ..

جنن جنن جاڙ وڌي ٿي جڳ ۾، هو بوليءَ جي آڙ چڻن ٿا؛
ريٽيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موٽي منجهه پهراڙ چڻن ٿا؛

... ..

ڪالهه هيا جي **سُرخ گلن** جيئن، اڄڪلهه **نيلا پيلا** آهن؛
گيت به ڄڻ گوريلا آهن.....

... ..

هي بيت اٿي، هي بم- گولو،

جيڪي به ڪٿين، جيڪي به ڪٿين!

مون لاءِ ٻنهي ۾ فرق نه آ، هي بيت به بم جو ساٿي آ،

جنهن رڻ ۾ رات ڪيا رازا، تنهن هڏ ۽ چمر جو ساٿي آ -

ان حساب سان اڻڄاڻائي کي پاڻ تي اهو سوچي مڙهڻ ته

”هاڻي ويڙهه ۽ عمل جو دور آهي، ان ڪري پڙهڻ تي وقت نه

وڃايو“ نادانيءَ جي نشاني آهي.

پڙهندڙ نسل . پن

The Reading Generation

پڻ جو پڙهڻ عام ڪتابي ڪيڙن وانگر رڳو نصابي ڪتابن تائين محدود نه هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڍي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پڻ نصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نسل جا پڻ سڀني کي چو، چالاڪ ۽ ڪينئن جهڙن سوالن کي هر بيان تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوٺ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جواب ڳولڻ کي نه رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اٽل گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان به پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي ان سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون پاڪي پائي چيو ته ”منهنجا پيءُ
 پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پڻ پڻ جو پڙلاءُ.“
 - اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)

پڙهندڙ نسل . پ ن The Reading Generation